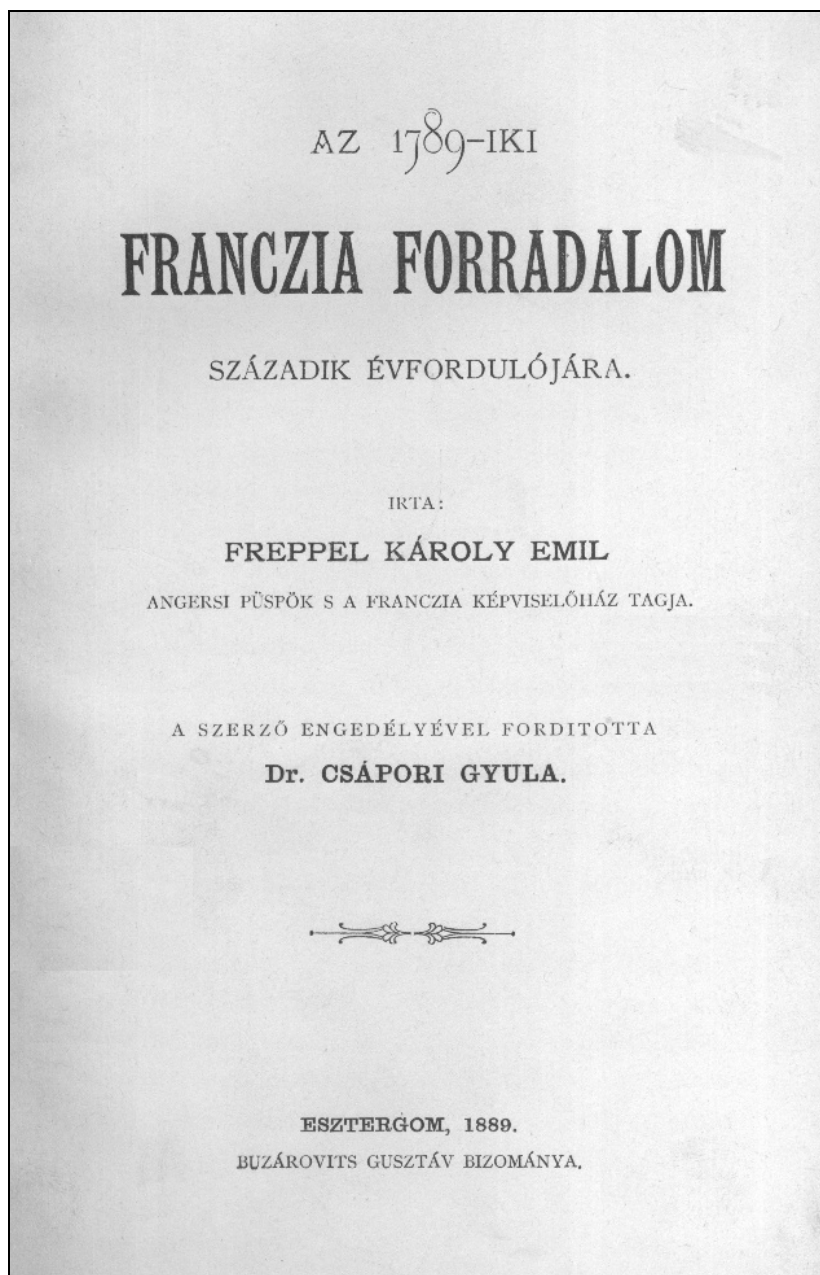

Freppel Károly Emil Az 1789-iki francia forradalom századik évfordulójára

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

**Freppel Károly Emil (angersi püspök s a francia Képviselőház tagja)
Az 1789-iki francia forradalom századik évfordulójára**

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című könyv elektronikus változata. A könyv 1889-ben jelent meg Esztergomban Buzárovits Gusztáv nyomdájának a kiadásában.

Tartalomjegyzék

Impresszum.....	2
Tartalomjegyzék.....	3
A fordító előszava.....	4
A szerző előszava.....	6
I. Reformok és forradalom.....	8
II. A francia forradalom és a kereszténység.....	12
III. A francia forradalom és a keresztény Európa.....	15
IV. A francia forradalom és a szabadság.....	19
V. A francia forradalom és a jogászok.....	23
VI. A francia forradalom és az egyenlőség.....	26
VII. A francia forradalom és a testvériség.....	30
VIII. A francia forradalom és a tulajdon.....	32
IX. A francia forradalom és a munka.....	34
X. A francia forradalom és az oktatás.....	37
XI. A francia forradalom és a militarizmus.....	42
XII. A francia forradalom és Franciaország jövője.....	45
Végszó.....	48

A fordító előszava

A történelmi hazugságokra rossz idők járnak; pedig már oly szépen tenyésztek, hogy a „*hazugság atyja*” a legbusásabb aratással kecsegtethette magát.

Különös egy fajta termény ez; a ború, a köd élteti, – a világosság, a napfény előli: gomba, mely csak a pincében vagy a csalit alatt díszlik, penész, mely a legkisebb fuvalmat sem bírja ki.

A fáradhatatlan történetbúvárok, mint pl. Janssen, Onno Klopp, Brunner feltörik a történet talaját; napfény és szellő éri az eddig letakart rétegeket s az ekként megbolygatott talajból gomba s penész egyaránt kipusztul.

A jelen könyvben is ilyen feltört történelmi réteg tárul szemeink elé.

A francia forradalomról azt hirdették, tanították, hitték és hiszik még ma is, hogy az nemcsak a francia nemzet, hanem az egész emberi nem történetének legdicsőbb korszaka, mert ezzel vette kezdetét a felvilágosodás, mert ez tette az embereket szabadokká, egyenlőkké és testvérekké, szóval, mert ez alapította meg az emberi nem boldogságát, melyet azelőtt a babona, az előítéletek s a zsarnokság lehetlenné tettek. Mi természetesebb tehát, mint hogy e dicső korszak beköszöntésének centenáriuma a legnagyobb örömmel széles e világon, de különösen Franciaországban megünnepeltessék?!

Freppel püspök jelen könyvével feltörvén e „dicső” korszak történetének talaját, a világosság, a napfény felé fordítja annak eddig meg nem világított rétegeit s ezen becületos munkássága által az imént vázolt történelmi hazugság penészét és gombáit mind elenyészteti. Ő is meg akarja ünnepelni a francia forradalom kitörésének százéves emlékeztétét, de úgy, mint a nagy árvíz, a nagy jégverés évfordulóját szokták megülni: fogadalmi ünnepel.

Nem bocsátkozhatom e helyütt annak kimutatásába, mily sok hamis nézet enyészik el a jelen könyvvel, hiszen a t. olvasó, midőn e könyvet olvassa, maga is látni fogja az egész forradalmi panteon összedülését: hanem csak azt az egyet említem meg, hogy midőn Freppel a francia forradalmat kárhoztatja, nem annyira az 1793-iki, mint inkább az 1789-iki esztendő lebeg a szemei előtt. Nem, midőn az elveket egészen az utolsó végletekig végrehajtották, hanem, midőn azokat ünnepélyesen kihirdették: akkor ütött ki a forradalom.

Midőn e forradalmi elvek kihirdetésének megünneplésére felhangzó dicshimnuszok és szónoklatok árja megindul s a frázisok nem kevés embert tévedésbe ejthetnek, kétségkívül igen hasznos dolog a közönség figyelmét a szép, de hazug szavakkal eltakart szomorú valóságra irányítani s a jóakaró figyelmeztetést mennél tovább elvinni.

A tudós és jeles szerző a legnagyobb készséggel adta beleegyezését, hogy könyve magyar nyelvre is lefordíttassék, mert széles világismereténél fogva tudja, hogy hazánkban is sokan vannak, akik a francia forradalom eszméiért jó- vagy rosszhiszeműleg lelkesednek.

A levél, mellyel a hírneves szerző a fordítót e könyv magyarítására feljogosította, a következőleg hangzik:

Évêché d'Angers.

Angers le 3. Mars. 1889.

Spectatissime Domine,

Libenti animo Tibi omnimodam facultatem largior ad edendam versionem hungaricam operis mei: „*La Révolution Française ele.*”

Utinam populi, falsis opinionibus ducti, rectam in semitam, Ecclesia duce, redire valeant!

Etsi linguae hungaricae imperitus sim, nihilominus opto, ut inter caeteras versiones alibi jam editas unum quoque versionis tuae hungaricae possidere queam exemplar.

Interea, spectatissime Domine, omnibus te officiis prosequor

addictissimus in Xto

† Car. Aemil. Freppel,

Ep. Andegavensis m. p.

Angersi püspökség.

Angers, 1889. márc. 3.

Nagytiszteletű Úr!

Szives-örömet megengedem, hogy „*La Révolution française etc.*” című munkámat magyar fordításban kiadja.

Vajha a hamis elvek által vezérelt népek az Egyház útmutatása mellett az igaz ösvényre visszatérhetnének.

Jóllehet a magyar nyelvben jártas nem vagyok, mégis a többi máris kiadott fordítások mellett az ön magyar fordításának is egy példányát bírní óhajtom.

Egyébként Ön iránt, nagytiszteletű Úr, a legjobb érzelmekkel eltelve vagyok

Krisztusban jóakarója

Freppel Károly Emil,

angersi püspök s. k.

Azon meggyőződésben indítom útnak e könyvet, hogy a nagynevű szerző által kifejezett óhaj megvalósításához ez is fog némivel hozzájárulni.

Esztergom, 1889. évi húsvét ünnepén.

Dr. Csápori Gyula

A szerző előszava

Egy évszázad választ el bennünket amaz eseményektől, amelyek a francia forradalom kezdetét jelezték. Elég messze vagyunk tehát, hogy e tényeket elhamarkodás nélkül latolgathassuk. Megfontolatlanúság volna ugyan azt állítani, hogy a forradalom végkövetkezményeiben is kifejtett s pályafutását immár befejezte; sőt inkább azt kell hinnünk, hogy céljától még mindig messze van, s ekként még mindig folytatja útját s fokról-fokra előrehalad. Mindazonáltal már száz év óta is annyi fázison ment keresztül s annyiféle alakban jelentkezett, hogy már most is meg lehet állapítani, mily szerepet játszott különösen Franciaországnak s általában az emberiségnek történetében. Egy évszázaddal az állítólagos reformáció után is vajmi könnyű volt megjelölni a medret, amelybe a protestantizmus az ő bizonytalansága- és változékonyságával mind örökre belemerülendő volt.

A francia forradalom bizonyos tekintetben hasonlít a reformációhoz: egyik is, másik is oly mozgalom, mely egy évszázad vagy egy ország határain messze túlterjed. Ha az 1789- és 1793-iki mozgalom csakis a dinasztia megdöntésére, s a kormányformának megváltoztatására szorítkozik, akkor az egész nem lett volna egyéb közönséges katasztrófánál, amilyenre a történelemben nem egy példát találunk. Ámde a francia forradalomnak egészen más jellege van: ez egy vallási, bölcsészeti, politikai, társadalmi tan, vagy, ha jobban tetszik, tanrendszer. Ebben rejlik e forradalomnak nagy hordereje, s eme különböző álláspontokra kell helyezkednünk, ha e forradalmat akár önmagában, akár a francia nemzet sorsára vagy az általános polgárisodás menetére gyakorolt befolyásában megítélni akarjuk.

Minden arra ösztönöz bennünket, hogy e forradalmat, lojálisan és őszintén, vizsgálat alá vegyük. Mert hisz nyilvánvaló, hogy kortársaink gondolkozás- és cselekvésmódja jobbra ama fogalomtól függ, amelyet maguknak az 1789-iki mozgalomról, a jelen korszak kiindulási pontjáról alkottak. Emberek és dolgok, mind más színben tűnnek fel, aszerint, amint ama mozgalmat, jogilag, a mindenki által óhajtott s hazánk vallási és politikai történelmének szellemében megvalósítandó reformokra szorítják, vagy pedig ujjongnak a fölött, hogy az – tényleg – radikális forradalomba tört ki, melyet a XVIII-ik század bölcsészeinek s különösen Rousseau „*Contrat social*”-jének elvei sugalmaztak és vezéreltek. Így fogják föl a dolgot az 1789. év jubileumának rendezői: száz év tapasztalatai után elérkezettnek látják az időt a francia forradalom ünnepélyes dicsőítésére, bennünket pedig ama kérdés tisztába hozatalára kényszerítenek, vajon a tények megengedik-e nekünk is, hogy az ujjongók örömeiben és reményeiben osztozzunk.

S ezen kutatás ma kétségkívül sokkal könnyebb, mint volt ezelőtt. A császárság, valamint a restauráció és az 1830-iki monarchia idejében, minden intézményen, minden törvényen, bizonyos idegenszerű, a forradalmától elütő befolyás volt észrevehető, s ennél fogva nem éppen könnyű volt azt, amit a forradalom szült attól, ami máshonnan származott, megkülönböztetni. Innét a sok csalódás, hogy ne mondjuk szofizma. De ma, midőn Franciaország politikai és társadalmi szempontból mindinkább a tiszta forradalmi hagyományokhoz tér vissza, a kérdés, a másodrendű és átmeneti mozzanatoktól megtisztulva, sokkal világosabb és határozottabb lett; s úgy hisszük, hogy azt a következő szavakba lehet összefoglalni:

Mit csinált a forradalom Franciaországból? Volt-e képes 100 év alatt csak egy kérdést is megoldani azokból, amelyeket mindjárt kezdetben maga elé tűzött, s honnét e tehetetlenség? vajon lehet-e neki csak egyet is köszönni a polgári, politikai és társadalmi téren egy évszázad alatt létrejött okos és ésszerű reformok közül – avagy talán eme reformokat nélküle sokkal bölcsebben, méltányosabban és biztosabban lehetett volna keresztül vinni? Megvalósította-e a szabadság, egyenlőség és testvériség elveit, vagy pedig a neki sajátos formák alatt

zsarnokságot és pártgyűlöletet szült? Hízeleghet-e magának azzal, hogy akár a tudomány előbbrevitelében, akár a munkások sorsának javításában neki is van része? s ellenkezőleg nem ő fonja-e nagy részben az újkor legnagyobb ostorát, a határt és szünetet nem ismerő: militarizmust? S miként van az, hogy a polgáriasult nemzetek, ahelyett, hogy példája után indulnának, mindinkább elfordulnak tőle? Ezen kérdéseket kell az 1789-iki esztendő százéves jubileuma alkalmából megoldanunk, s meg fogunk győződni, hogy a francia forradalom nem jótéteménynek, hanem az emberi nem történetében följegyzett leggyászosabb események egyikének tekintendő.

I. Reformok és forradalom

Az 1789-iki mozgalomnak, az általános óhaj szerint, reformmozgalomnak kellett volna lennie, – az pedig az alább jelzendő okokból forradalmi mozgalommá lőn. Ez a bűne és kárhozzátása egyszersmind.

Néhány évvel ezelőtt ezeket mondtam: „A múlt század vége felé a francia társadalomban oly szellemi mozgalom támadt, melynek végét még most sem lehet látni. Megtörtént nem egyszer azelőtt is, hogy a nemzetek közéletük viszonyait az idő kívánalmai- és a szellemi állapotokhoz képest bizonyos tekintetben módosították; sőt maga Franciaország sem mulasztotta el hosszú történetének folyamán politikai és polgári kormányzását a fejlődő viszonyokhoz képest átalakítani. Az igazság által sugalmazott és okosan keresztülvitt reformok nem ellenkeznek az isteni Gondviselés célzataival, sem a dolgok természetes rendjével. De egy nemzet, mely egész múltjával hirtelen szakít, s kormányából, törvényeiből, intézményeiből egy pillanat alatt „*tabula rasa*”-t csinál, hogy a társadalmi épületet, tekintet nélkül minden jogra és hagyományra, alapjától kezdve újra fölépítse; egy nemzet, mely, jóllehet valamennyi között legelsőnek tartatik, az egész világ színe előtt kijelenti, hogy tizenkét évszázad óta hamis úton járt, szellemét, küldetését és kötelességeit illetőleg ezen egész időn át tévedésben volt, hogy mindaz, ami nagyságát és dicsőségét képezte, igazságtalan és törvénytelen, hogy mindent újra kell kezdeni s hogy mindaddig nem nyugszik, amíg történetéből az utolsó nyomot el nem törülte: ez oly különös látvány, amilyent az emberek még sohasem szemléltek.”¹

De hát csakugyan a nemzet kívánta-e 1789-ben, hogy Franciaország dicsőséges történetét a harag egy pillanatában összetépje s magát a legborzasztóbb bizonytalanságra bízva? A világért sem. Figyelemmel és ismételten elolvastam amaz utasításokat, amelyekben a papság, a nemesség és a harmadik rend kívánságait és érzelmeit szabadon és őszintén kifejezte; mert „soha választások oly szabadon nem ejtettek meg, mint 1789-ben;”² de semmit sem találtam, ami ama kívánságra vallana.³ Sőt ellenkezőleg a közóhaj egyhangúlag az, hogy a francia társadalom alapelvei: a monarchikus kormányforma, a király szent személyének sérthetlensége, a fiágon való trónörökösödés, a kizárólag csakis az uralkodó katolikus vallást megillető nyilvánossági jog stb.⁴ épségben tartassanak.

Emez alapelveket egyetlen egy megbízó levélben sem bolygatják, s a harmadik rend nem a legutolsó a lelkesedésben, midőn a királysághoz való ragaszkodás feltüntetéséről van a szó.⁵

Teljesen beigazolt és tagadhatatlan tény tehát, hogy a nemzet értelmiségének színe-java által előkészített, a nép, a nemesség és az egyházi rend gyülekezetei által külön-külön választott megbízottak által írásba foglalt s végre a teljesen szabadon tanácskozó és szavazó

¹ Lamoricière tábornok emléksobrának leleplezése alkalmából mondott beszéd. 1879.

² Chassin *Le génie de la Révolution* I. k. 217. lap. A szerző egyike a forradalom lelkes magasztalóinak.

³ A nemzeti gyűlésre küldött követeknek adott utasításokat mindjárt 1789-ban kiadta Prudhomme; ezen kiadványnak teljes címe: Résumé général ou extrait des cahiers de pouvoirs, instructions, demandes et doléances, remis par les divers baillages, sénéchaussées et pays d'État du royaume à leurs députés à l'Assemblée des États généraux ouverts à Versailles le 4. mai. 1789. par une société de gens de lettres, publié par le sieur Prudhomme, 3 volumes Paris 1789.

⁴ Clermont-Tonnerre grófnak jelentése a megbízó levelek megvizsgálásáról 1789. júl. 27-én (Histoire parlementaire II. k. 177. l.) – „A katolikus vallás maradjon továbbra is az ország vallása, de mindaddig, amíg a közerkölcöket és a közbékét nem zavarják, a többi keresztény vallásfelekezeteket sem kell háborgatni: íme ez az egész, amit a nemesség és a harmadik rend kíván.” Poncins Leo: A 89-iki megbízó levelek (Les Cahiers de 89.) Paris 1886. 146. l.

⁵ Chassin id. h. 240. l. s. kk.

választók tömege által meghányt-vetett és jóváhagyott megbízó levelekben a radikális forradalom eszméjének semmi nyoma sincsen.

Ezen megbízó levelekben kell keresni a francia nemzet igaz érzületét 1789. előestéjén. Helyesen mondja Mounier: „Meg akarták szüntetni a visszaéléseket, de nem megdönteni a trónt;”⁶ reformokat akartak, de nem forradalmat.

Igen, meg akarták szüntetni a visszaéléseket, és a visszaélés sok is, meg nagy is volt. A nemzet egyhangúlag és teljes joggal reformokat óhajtott: reformokat az előjogokat illetőleg, amelyek egykor a közjóra nézve üdvösek voltak, de amelyek utóbb jobbára minden létjogukat elvesztették; reformokat az igazságszolgáltatás terén; reformokat az adó kivetése- és behajtására nézve; mindenkifölött pedig azt óhajtotta, hogy a francia alkotmány igaz alapelvei érvényüket visszanyerjék, vagyis az adó a nemzet beleegyezése nélkül ne emeltessék s a törvényhozásban a nemzet képviselőinek is legyen részük ama régi mondás szerint: *Lex consensu populi fit et constitutione regis*; íme ezek voltak a múlt századvége felé a francia társadalom összes osztályainak jogos óhajai. Nem tartozom Richelieu és XIV. Lajos bel-és külpolitikájának föltétlen bámulói közé. Bérulle, Vauban, Bois-Guillebert, Fenelon s más nem kevésbé élesen látó szellemek panaszai nagyon is jogosultak voltak. Örökké kár, hogy a monarchia, eltérve hagyományos irányától, kényuralommá fejlődött; hogy a közügyek intézésének tényezőjeképpen s a pénzügyi rendetlenségek megakadályozására hathatós ellenőrzésül szolgálható országgyűlést 1614-től 1789-ig össze nem hívták; hogy a királyi biztosság rendszerének mód nélküli alkalmazása által a választó testületek működését, a városok és tartományok szabadságát lerontó centralizáció érdekében, megbénították; hogy a nemesség a helyett, hogy, mint Angolországban vagy egyebütt, valóságos politikai hatalommá fejlődött volna, annyira süllyedt, hogy igen gyakran csak pusztá díszítményül szolgált; és végre örökké kár, hogy idejüket múlt szokások, melyeknek fennmaradását semmiféle komoly érdek sem kívánta, annak dacára, hogy a népet könnyen elkeseríthették – valamely politikai jognak elvesztése nem sérti annyira a népet, mint a vadászati vagy halászati joggal való visszaélésekből⁷ származó zaklatások – mégis oly sokáig fenntartattak. Mindezen sőt még sok más pontra nézve is a francia nemzet teljes joggal követelte a reformokat. Semmi sem felel meg jobban az igazságnak s az ország igaz hagyományainak, mint megkövetelni, hogy az évszázadok hosszú során a polgári, politikai és társadalmi viszonyok közé becsúszott visszaélések megszűnjenek.

De hogy az 1789-iki eseményeket józanul és igazságosan megítélhessük, ismét és ismét csak azt kell hangoztatnunk, hogy e visszaélések meghagyására senki sem gondolt, s hogy e reformok keresztülvitelét mindenki óhajtotta.

Soha és sehol másutt nem lehetett tapasztalni, hogy a kormányhatalom és a politikai rendek a társadalmi állapotok békés átalakításánál oly nagylelkűséget és annyi jóakaratot tanúsítsanak.

De sőt nem egyszer elhirtelenkedett lelkesültséggel is láttak hozzá, mint például aug. 4-ének éjjelén, midőn a nemesség és a papság anélkül, hogy szerzett jogaiból csak valamit is fenntartott vagy kikötött volna s ekként, mivel a kérdésben mások is érdekelve voltak, az igazságosság és méltányosság sérelmének megkockáztatásával is, minden előjogairól lemondott. De már előbb is megtörtént, hogy az addig kiváltságos rendek anélkül, hogy a későbbi fejlemények kényszerítő hatása alatt állottak volna, az adók és egyéb közterhek viselésére nézve minden előjogokról önként és ünnepelesen lemondottak.⁸ S különösen a

⁶ Mounier: *Recherches sur les causes qui ont empêché les Français de devenir libres* I. k. 249. l.

⁷ A harmadik rend követéinek megbízó levelei telvék illetően jogos panaszokkal, ámde ezen panaszokat a monarchia és a vallás megdöntése nélkül is minden bizonnyal meg lehetett volna szüntetni. *Cahiers du Tiers* 289. l. s kk. 329. l. s kk.

⁸ A király nyilatkozata az előkelők (notables) gyűlésén 1787. április havában. – Prudhomme *Résumé des Cahiers* I. k. 197. s kk. II. (a papság),– II. k. 182. s kk. II. (a nemesség).

papság „tekintettel az ország szükségére, ami a legfőbb törvény” követelte, hogy a pénzbeli terheket a kellő arányban kivétel nélkül minden polgár viselje; hogy az adóbeszedés módja mind a három rendre nézve egy és ugyanaz legyen; hogy a sóadó, a robot s az összes hűbéri és jobbágyi terhek, vagy egészen megszüntetessenek, esetleg megváltassanak vagy legalább⁹ enyhíttessenek.

Az ezelőtt már azért is jogosult kiváltságoknak, mert akik azokat élvezték, azoknak a közoktatásról, a templomok és kórházak fenntartásáról kellett gondoskodniuk, megszüntetésén kívül több megbízó levélben azon óhaj is volt kifejezve, hogy a munkások osztálya minden adótól ment legyen és hogy a városok és a falvak szegényeit bútoraiktól, szerszámaiktól s egyéb életfenntartási szereiktől, adóhátralék fejében ne legyen szabad megfosztani.¹⁰

Hasonló egyértelműség uralkodott az 1789-iki esztendő előestéjén a többi szükséges reformokra nézve is. Az országgyűlésnek minden harmadik vagy ötödik évben való összehívása; a nemzet képviselőinek az adó bármely nemének kivetéséhez okvetlenül megkívántató beleegyezése; a törvényhozó hatalomnak a király és a nemzet közötti megosztása; a végrehajtó hatalomnak kizárólag a király személyében való összpontosítása; egy törvénykönyv, mely az ország minden lakóját kötelezze; a vámsorompóknak az ország határáig való kiterjesztése úgy, hogy egyik tartomány a másiktól el ne választassák; a nemzeti gyűlés mintájára szervezett tartományi gyűlések, melyek a végrehajtó hatalmat ugyan nem gyakorolják, de az egyes tartományokat függetlenül kormányozzák; a bíróságoknak a törvényhozó hatalom bitorlása nélkül csakis bírói ténykedésekre szorítkozása; a polgárok egyéni szabadságának a törvény oltalma alá helyezése, az önkényes elfogatások – *lettres de cachet* – megszüntetése; a kitüntetések, rangok és méltóságok minden polgárra nézve elérhetőek s csakis érdem szerint adományozhatók legyenek: íme ez az, amit mindenki követelt, s amit senki meg nem tagadott, a király csak úgy nem, mint az ország három rendje. Lehetett volna ugyan e kérdéseket még jobban megvizsgálni, sőt a javítások útján még előbbre menni, a nemzeti képviselőket egy kamarában, vagy két kamarára osztva állandósítani; de bármily mérvben akartak is a megbízó levelekben kifejezésre juttatott kívánalmaknak eleget tenni, még sem volt szükséges a reformok keresztülvitelére nézve uralkodó egyértelműséggel szemben ama tíz évig tartó véres szomorújátékot megkezdeni, melynek következményeképpen a tizenöt-tizenhét évenként meg-megújuló rázkódtatások Franciaország jólétét minduntalan veszélyeztetik.

Az igaz francia hazafi a mély sajnálkozás érzületével szívében azt a kérdést veti föl: mivé lett volna már ma Franciaország, ha az 1789-iki reformmozgalom, amint az a megbízó levelekben jelezve van, ahelyett, hogy az állandó forradalomnak helyt adott volna, inkább a maga szabályos medrében marad; ha a hagyományos intézmények megifjodva és megerősödve az ország szükségletei- és érdekeihez képest fokról-fokra tovább fejlődnek; ha a hatalom ahelyett, hogy száz év óta a diktatúra és a fejetlenség közt tétováz, az általános óhaj szerint a kellő egyensúlyban megtartatik; ha a francia nemzet tíz forradalomtól és mindössze harminc éven át tartó, nem mondom, nem dicsőséges, de teljesen meddő háborúitól megkímélve a Gondviselés által nyújtott bámulatos előnyöket hasznára tudja fordítani? Nincs politikai érzékkel bíró ember, aki velünk együtt nem állítaná, hogy, ha az 1789-iki reformmozgalom a jelzett módon vitetik keresztül, akkor Franciaországnak jutott volna a hangadó szerep a keresztény Európában s ma már az egész világ élén állana.

De hagyjuk ez ábrándot, midőn előttünk a legszomorúbb való.

Jegyezzük meg magunknak e tanulmány bevezetéséből ama, minden kétségen felül álló tényt, hogy az 1789-ben és azontúl keresztülvitt polgári és politikai reformoknak, értem a

⁹ *Résumé des cahiers* 4. §. a pénzügy; 5. §. a földművelés.

¹⁰ U. o. 209. és 204. l.

hasznos, komoly és jogos reformokat, a francia forradalomhoz semmi közük. A papság, a nemesség és a harmadik rend megbízó levelei bizonyságul szolgálnak arra nézve, hogy mindezen reformokat forradalom nélkül sokkal bölcsebben, biztosabban és hatásosabban lehetett volna megvalósítani. Nincs ezen reformok között csak egy is, amelyet a forradalom nem késleltetett, nem veszélyeztetett, vagy sokáig, ha nem örökre, lehetetlenné nem tett. Erre vall a mi mai helyzetünk is, amelyben, bár a forradalom óta már száz év múlt el, alapkérdéseink közül egyetlen egy sincs véglegesen megoldva. Ne beszéljenek tehát nekünk az 1789-ben, a polgári és politikai téren várt és remélt javításokról: ez nem a francia forradalom. A francia forradalom egészen más dolog; ez egy tan, és pedig radikális tan, amely a kereszténységgel homlokegyenes ellentétben áll, de éppen ezért hamis és nem habozom elismerni, az emberiség történetében nagy szerepet játszik.

II. A francia forradalom és a kereszténység

A francia forradalom az észelviségnek alkalmazása a polgári, politikai és társadalmi rendre; s ezen doktríner jelleg az, ami azt az államok történetében bekövetkezett egyéb változásoktól megkülönbözteti. Mert (s ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni) csak a fölszinen marad, aki a francia forradalomban pusztán dinasztikus- és kormánykérdést vagy bizonyos jogoknak a polgárok egyik vagy másik osztályára nézve kiterjesztését vagy megszorítását látja. A francia forradalomban az emberi társadalomnak – eredetének, szervezetének és céljainak egészen új felfogásáról van a szó.

Még az sem felelne meg teljesen a valóságnak, ha az alkotmányos gyűlés által megkezdett, a törvényhozó és a nemzeti gyűlés által folytatott munkát csak a katolikus Egyház elleni támadásnak tekintenők. A katolicizmusnak megsemmisítése először a papság polgári alkotmányának behozatala s utóbb a véres üldözés által a forradalom vezérférfiainak kétségkívül főtörekvése volt. Ezen törekvésükben a protestánsok és a janzenisták, akik az Egyházat csakúgy gyűlölték, mint a királyságot, testestül-lelkestül támogatták. De ha csakis az eretnokség és szakadárság diadala lett volna a cél, akkor a tizenharmadik század vallásellenes mozgalma alig különbözött volna a tizenhatodikétól; pedig, jóllehet a reformáció az által, hogy a tekintély elvét ennek legmagasztosabb alakjában megtámadta, a francia forradalomnak útját egyengette, ez utóbbi mégis sokkal radikálisabb tagadásaiban. Innét van, hogy, miként alább ki fogjuk mutatni, a francia forradalom elvei maguknál a protestáns államoknál is kisebb-nagyobb ellenszegülésre találtak.

Nem, a francia forradalom nem csupán a katolikus Egyházat, ennek hierarchiáját és intézményeit akarta a polgári, politikai és társadalmi térről kiszorítani; vezérelve és főcélja az volt, hogy az egész keresztény hit, az isteni kinyilatkoztatással és a természetfölötti renddel együtt kiküszöböltessék, s hogy az ember csakis ahhoz tartsa magát, amit e forradalom álbölcsei a természet és az ész kívánalmának neveznek. Olvassátok csak a francia forradalom által kihirdetett „emberi jogokat,” vizsgáljátok meg ezen, a közhatalomról, a családról, a házasságról, a tanításról, az igazságosságról, a törvényről alkotott fogalmakat: s midőn mindezt olvassátok, midőn mindezen új intézményeket látjátok, azt fogjátok mondani, hogy eme, tizennégy század óta keresztény nemzetre nézve a kereszténység soha sem létezett, miután általa számba sem vétetett. A politikai testületet képező papság jogainak, kiváltságainak megszorítása vagy megszüntetése, mindez csak másodrendű dolog. Jézus Krisztus társadalmi uralmát kell megszüntetni, s ezen uralomnak utolsó nyomát is eltörölni. A forradalom a társadalom elkereszténytelenítése; a forradalom Krisztust az egyéni lelkiismeret szűk korlátai közé szorítja; száműzi mindenből, ami nyilvános, mindenből, ami társadalmi; száműzi az államból, amely nem az Ő tekintélyében keresi saját tekintélyének szentesítését; száműzi a törvényekből, amelyeknek főszabálya nem az Ő törvénye többé; száműzi a családból, amely az Ő áldása nélkül jó létre; száműzi az iskolából, ahol a nevelést nem az Ő tanának szelleme vezérli; száműzi a tudományból, ahol oly közönyösségben részesül, amely sértőbb az ellenmondásnál; szóval száműzi mindenünne, csak talán a lélek magányából nem, ahol nem bánja, ha némi kis uralmat gyakorol. A francia forradalom a keresztény nemzetnek elkereszténytelenítése, történelmi s hagyományos hitének megtagadása, a nemzetnek, az evangélium mellőzésével, csakis a jog egyedüli forrásául s a kötelesség egyedüli szabályául tekintett pusztá ész alapján való újjászervezése. A társadalomnak ne legyen más irányadója, mint az isteni kinyilatkoztatástól független emberi ész természetes világossága, ne legyen más célja, mint az embernek földi jóléte, tekintet nélkül minden más felsőbb, természetfölötti célra: íme a francia forradalom tanának lényeges alapeszméje.

Mi ez más, mint a társadalmi rendre alkalmazott akár deisztikus, akár ateisztikus észelviség? A francia forradalom ugyanis kezdettől fogva egészen a mai napig: Voltaire és Rousseau deizmusa s Diderot és Helvetius ateizmusa között ingadozik; ama szándékában azonban mindig állhatatos, hogy el akarja keresztényteleníteni ama társadalmi rendet, amelyen tizennégy századon át Krisztus uralkodott. A természetfölöttinek gyűlölete az ő jellemző vonása. Kezdetben úgy látszott, mintha bizonyos igazságokat, amelyekbe a 18-ik század bölcsészete a természeti vallást összefoglalta, milyenek pl. az Isten léte és a lélek halhatatlansága, tiszteletben tartani akart volna, s mintha az angol deizmus, amint azt Bolingbrocke, Collins, Toland, Tindal formulázták, hivatalos jelleget nyert volna. A „Legfőbb Lény” színe előtt hirdették ki 1789-ben az „emberi jogokat.” Csakhogy ez okmány maga is minden másnál jobban mutatja, mily könnyen s a tények és eszmék mily szigorú következetességével ment át a forradalom a deisztikus észelviségből az ateisztikus észelviségbe. Az olyan ország, amely a logikának annyira hódol, nem tud a félúton megállapodni, midőn a hagyománnyal szakítva bizonytalan felé rohan.

Igaz, a „Legfőbb Lény” színe előtt hirdette ki az alkotmányos gyűlés elveit 1789-ben. De mi egyéb az Isten nevének említése ezen hitvallás bevezetésében, mint egyszerű vakolat-ékítmény a ház falán? Van-e ennek legcsekélyebb befolyása is politikai és társadalmi tanainak rendszerére? Vajon Istenben keresték-e ezen gyűlés tagjai a tekintély elvét és forrását? Dehogy: a tekintély forrása – szerintük – az ember és csakis az ember. Úgy tekintették-e a törvényt, mint az isteni értelem- és akaratnak, amely meghatározza, mit kell tenni és mit kell kerülni, kifejezését? A világért sem. A törvény – szerintük – egy csomó ember akaratának kifejezése; emberek határozzák meg végérvényesen s minden más tekintélyre való hivatkozás lehetősége nélkül, mi igazságos és mi igazságtalan. Elismernek-e ők megdönthetetlen igazságokat, minden egyességnél régibb, minden egyességen felülálló jogokat, úgy, hogy mindaz, ami ezek ellenére történik, érvénytelen és jogerővel nem bír? Nem is látszanak gyanítani az isteni törvény létezését, amely nélkül pedig minden az esetleges többség önkénye és szeszélye szerint történik. Ha már a népfőnség elvét fölállították, kimondották-e egyszermind azt is, hogy ezen népfőnség legalább azon törvények által korlátoztatik, amelyeket Isten, a legfőbb törvényhozó, az egész emberi társadalomra nézve megszabott?

Egy szóval sem jelezték, hogy az emberi jogok kihirdetése a megfelelő emberi kötelességek kihirdetését is szükségessé teszi.

Az 1789-ki alkotmányos gyűlés tagjainak bölcsészeti rendszere, mely a francia forradalomnak igaz tana, az isteni törvényre való tekintet nélkül mindent az emberből vezet le, s mindent az emberre vezet vissza. A természet és az emberi ész a hatalom, a jog és az igazságosságnak egyedüli forrása és mértéke. Az embereket érdekszerződés egyesíti társadalommá, ezen érdekszerződés értelmében s erejénél fogva alkotják törvényeiket s anélkül, hogy a tekintély elvét és a kötelesség kapcsát kívül, maguk fölött keressék, önmaguk önmagukat kötelezik. Isteni jog nincsen, az igazságosság emberi, egészen emberi, csakis emberi. Ily módon az, hogy a „Legfőbb Lény” nevét ékítményül vagy szemfényvesztésképpen ott hagyják az okmány homlokán, vajmi keveset határoz: az Isten helyét, a valóságban, az ember foglalta el s az egész rendszernek logikai következménye a politikai és társadalmi istentagadás.

Ilyformán a francia forradalom nemcsak a keresztény állam, a keresztény család, a keresztény házasság, a keresztény igazságosság, a keresztény oktatás megszüntetésére fog vezetni, hanem elvének logikája szükségképpen oda fogja terelni, hogy az államot, a családot, a házasságot, az iskolát, a törvényszéket, a hadsereget Isten nélkül szervezze, vagyis Istennek még fogalmát is összes törvényeiből, összes intézményeiből száműzze. Vagy talán túlzok? Hát nem ugyanezt hirdetik-e még száz év múlva is szóval és tollal mindazok, akik a forradalom legeredetibb hagyományaira hivatkoznak? S nem vagyunk-e már nagyon közel

azon időponthoz, ha ugyan még be nem következett, amidőn ezen elvek a közjogban, a mindennapi gyakorlat terén csakugyan érvényre jutnak? Bámulatos, mily makacsul iparkodnak a kormány emberei ez elveket még saját érdekeik kockáztatásával is alkalmazni, s midőn ez által ama veszélynek is kiteszik magukat, hogy a közvélemény nagy része ellenük fordul. De hát mihelyt valaki az elvet elfogadja, igen nehéz annak következményei elől kitérnie. Midőn az Isten helyébe a hatalom forrásaként az embert helyezték, ez által az istentagadást törvényesítették, ennek pedig az lett a természetes következménye, hogy e hivatalos istentagadás a közélet minden nyilvánulására rásüti bélyegét.

Ez az, ami bennünket ma elszomorít, de csak azt lepi meg, aki az 1789-iki forradalmi mozgalmat a maga alapjában és valóságában nem ismeri.

Mert, jól meg kell jegyeznünk, nem az 1793-iki kihágásokban és bűntényekben kell keresni a francia forradalmat. Ezen borzalmas bűntények kétségkívül szoros összeköttetésben állanak Diderot emez óhajával:

„Az utolsó pap beleiből hurkot készítenek az utolsó király számára.”¹¹

A félszázadon át szórt undok rágalmak s a tudomány mezébe burkolt gyalázó iratok izgatásai oly gonosz bandát toboroztak össze Franciaországban, amilyent még a világ nem látott. Ezen gonosztevők mellett, akiknek neveit sem akarom kiejteni, a legkegyetlenebb pogány cézárook is szelíd embereknek tűntek volna fel; teljes joggal nevezhette Macaulay eme szörnyek vérfagyasztó öldökléseit „a történelem legborzasztóbb eseményének.” Örökké igaz marad, hogy az Isten fogalmának eltűntével az emberi lélekre az éj homálya borul, s hogy ezen állapotban eszeveszetten a bűnt erénynek, a gonosztettet törvényes cselekedetnek tekinti. De hagyjuk eme véres lapokat, s nézzük inkább a tanrendszer alapját. Nem 1793-ban, hanem 1789-ben kapta Franciaország ama mély sebet, amelyben azóta szenved s amelybe bele is halhat, ha csak egy erős és hatalmas reakció a teljes felgyógyulás útjára nem tereli. 1789-ben történt, hogy képviselői megtagadva a keresztény nép nevét a társadalmi rendre a deisztikus vagy istentagadó észelviség elvét alkalmazták s ez által a világnak a katolikus országokban eddig példa nélküli nemzeti hittagadás szomorú látványát nyújtották. 1789-ben hajtatott végre a társadalmi élet terén a valóságos istengyilkosság, hasonló ahhoz, amelyet tizenhét századdal azelőtt a történelmi küldetésére nézve a francia néppel sok tekintetben egyező zsidó nép az Isten-Ember személyén elkövetett. Az „Écrasons l'infâme” (semmisítsük meg a gyalázatost) kiáltás száz év múlva viszhangra talált eme leplezettebb, de az eszméhez nem kevésbé hű kiáltásban: „Le cléricanisme, voilà l'ennemi” (a klerikalizmus, íme az ellenség!)

¹¹ Les Éleuthéromanes.

III. A francia forradalom és a keresztény Európa

Csodálkozunk-e a fölött, hogy a francia forradalom ezen programjával végre is az egész keresztény Európát önmaga ellen zúdította? Nincs ma már művelt állam, – gyerekség volna, ezt nem akarni észrevenni – amely az emberi nem amaz állítólagos újjászületésének elveit elfogadná. Nagyon jól tudom, hogy éppen az ellenkezőjét szeretik állítani s egy év óta nagyhangú dicsbeszédekben hirdetik is, hogy a francia forradalom immár az egész világot áthatotta, a népek mind meg vannak nyerve s valamennyinél a 89-iki elvek uralkodnak. Ám teljék a kedvük amaz olcsó élvezetben, hogy ilyesmiket elhisznek és még inkább elmondanak. De ha még annyiszor mondják is, azért az mégis csak pusztá képzelődés marad; az ékesszólás a tényekkel szemben mit sem használ. Tény az, hogy mennél inkább távolodunk 1789-től, az európai népek annál kevesebb hajlandóságot mutatnak arra, hogy hagyományaikat a pusztá észnek feláldozzák s társadalmi életüket az istentagadásra alapítsák. Azt, hogy a franciaországi események Európa népeit kezdetben tévútra vezethették, sőt egyiket-másikat tényleg tévútra vezették, távol legyen tőlem, hogy tagadásba vegyem. Kinek nem volna tudomása amaz, igaz mulékony, de mégis nagy lelkesedésről, amelyet ez események kivált a német egyetemeken előidéztek. E szavak: szabadság és függetlenség, még ha zsarnokság rejlik is alattuk, soha sem hangzanak el a világban anélkül, hogy élénk hatást ne idézzenek elő. Ámde e tekintetben is szükséges, hogy az 1789-iki reform-mozgalmat a forradalmi mozgalomtól élesen megkülönböztessük. Nem tudom eléggé hangsúlyozni eme lényeges különbséget, mert ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, merő hamis következtetésre jutunk és sötétben botorkálunk. Igaz, egész Európa örömmel nézte, hogy a francia nemzet szinte egyhangúlag meg akarja szüntetni az évszázadok hosszú során lábra kapott visszaéléseket, s igazságosabban és méltányosabban akarja berendezni társadalmi viszonyait. A fenn előszámlált törvényes reformok üdvös befolyást gyakoroltak a külföld népeire, s Franciaországnak dicsőségére válik, hogy e tekintetben jó példával ment elől. Ha ez az, amit ünnepelni akarnak, akkor mi is szívesen hozzájárulunk. De ama forradalmi eszme, mely szerint a múltból „tabula rasa”-t kell csinálni, hogy a társadalmi épület a keresztény vallás, sőt minden vallásos elv mellőzésével újra fölépíttessék, ez nemcsak nem ragadta magával a világot, de sőt minden európai népnél mindjárt kezdetben is és ma még inkább ellenkezésre talált.

Bármily keveset törődjenek is vele, mégis e tekintetben szíves örömet kivesszük a szabadkőműveseket és egyéb titkos társulatok tagjait, akik külföldön csak úgy, mint Franciaországban a kereszténységnek s minden vallási eszmének kiirtásáról álmodoztak és még most is álmodoznak. Hogy a francia forradalom ezeknek tetszett s ma is tetszik, azon ugyan senki sem fog csodálkozni; hiszen nagy részben az ő munkájuk. A legújabb történelmi kutatások nyomán most már mindenki meggyőződhetik arról, hogy az 1789-iki elvek teljesen azonosak azokkal, amelyeket az illuminátusok szektájának vezérei Weishaupt és Knigge s kivált a szabadkőművesi páholyoknak 1782-ben Wilhelmsbadban tartott nagygyűlése hirdetett.¹² Egyébként ne felejtsük el, mily lázas sietséggel rohantak Párizsba, hogy az ottani eseményekben tevékeny részt vegyenek, a svájci Pache, az angol Payne, a porosz Cloatz, a spanyol Guzman, a neufchateli Marat, az amerikai Fournier, az osztrák Frey, a belga Proly és

¹² Haugwitz porosz államminiszter a veronai fejedelmi kongresszushoz benyújtott memorandumában a többi között ezeket mondja: „1777-ben a porosz-, lengyel- és oroszországi páholyok vezetésével lettem megbízva ... meggyőződtem róla, hogy mindaz, ami Franciaországban 1788 után történt, a francia forradalom s ennek, a királygyilkosságot is bele értve, összes borzalmi már akkor – 1777-ben – nemcsak elhatározva, hanem gyűléseken, utasításokkal, eskü és jelek által előkészítve is lett!” L. az egész memorandumot Darow *Denkschriften und Briefe zur Charakteristik der Welt und Litteratur*. Berlin 1840. IV. köt. 211. s. kk.

Dubuisson, egy hesseni herceg, lengyelek, olaszok, németalföldiek, szóval minden országból a szökevények, akiknek szolgálatait a forradalom elfogadta s busásan jutalmazta.

Az idegen elemnek jó nagy része volt az 1789-iki forradalmi mozgalomban, amint hogy a további eseményeknél is igen szépen volt képviselve. Csakhogy nem ebben kell keresni az európai nemzeteknek igaz érzületét a francia forradalmat illetően. A szabadkőművesség és egyéb titkos társulatoknak tagjain kívül fejedelmek és népek is léteznek. Csak egyszerű összehasonlítást kell tennünk s meggyőződünk, hogy a francia forradalom alapeszméje homlokegyenest ellenkezik amaz iránnyal, amelyet az európai államok történelmi fejlődésükben követnek. Íme ezért mondom csak az imént, hogy a legközelebb elmúlt júliusban Vizille-ben megnyitott beszédekben kifejezésre juttatott öröm és meglepődés, mintha a forradalom az egész világot áthatotta volna, minden alapot nélkülöz.

Nem mintha a forradalom ezt nem óhajtotta volna. Mert hisz alapjában véve – talán paradoxonnak fogják nyilvánítani azt, ami nézetem szerint szembeszökő igazság – semmi sem kevésbé francia, mint éppen a francia forradalom; s ezen állításom mellett legjobban bizonyít az, hogy maga a francia forradalom sem akart francia maradni; nem Franciaországhoz intézi szavait, hanem az egész emberi nemhez; az emberi jogokat hirdeti, és nem a francia polgár jogait; a politikai Messiás szerepére vágyakodik. „Önök arra vannak hivatva, hogy a történelmet újra kezdjék” kiáltja Barrère mindjárt az első pillanatban, midőn a rendek Versailles-ban összeültek.¹³ – „Emelkedjünk, így ír Sieyès 1788. végén, emelkedjünk az ambíció azon fokára, hogy a nemzeteknek például szolgálni akarjunk.”¹⁴ – „A forradalom, mondja Thuriot 1792-ben, nemcsak Franciaországért van; felelősek vagyunk érte az egész emberiségnek.”¹⁵

Ilyen szempontból indulva ki a múlt század forradalmárai a valódi, történelmi, fajának s nemzeti jellegének kinyomatát viselő s e nemzeti jellegnek megfelelő tulajdonságokkal felruházott francia helyébe egy ideális elvont lényt képzeltek, amely soha sem létezett és soha sem fog létezni: a pusztaság természet és ész emberét az idő, a hely, a személyek megkülönböztetése nélkül. Ezen elvont fogalom számára hoznak törvényeket anélkül, hogy a nemzet érdekeit vagy a történelmi jogokat számba vennék. De hát ők az emberiségnek és egyedül ennek felelősek tetteikért! Alig szükséges ama törekvés képtelenségét hangsúlyozni, amely a hagyományaiban, erkölceiben, nyelvezetében, nemzeti szellemében s csaknem azt mondhatnók, vérében is monarchikus Franciaország számára éppen olyan törvényeket akar hozni, mint a Californiába vándorolt gyarmatnép számára. E képtelenséget drágán, egymásután tíz forradalommal fizettük meg s még mindig nem bírjuk elérni a történelmi és hagyományos utat, amelyről letértünk. De hagyjuk ezen megjegyzéseket, melyeknek igazsága különben is szembeszökő. Csak azt az egyet akarjuk ezúttal konstatálni, hogy a francia forradalom elméletei a világban szerepet játszó nemzetek egyikénél sem találtak hitelre.

És csakugyan e nemzetek, kivétel nélkül éppen az ellenkezőjét teszik annak, amit a francia forradalom tanít. Minden törekvésük oda irányul, hogy a nemzeti hagyomány és történelem szellemében fejlődjenek és erősödjenek. Egyenes ellentétben Franciaországgal, mely dühében saját kezeivel rombolta össze nagysága tényezőit, Angolország állandóan hű maradt polgári és politikai intézményeihez s ezeket mindinkább tökéletesíteni iparkodik; legfőbb gondja arra irányul, hogy jelenét múltjával összekötve jövőjét biztosítsa. Oroszországról nem is szólok, mert ez ugyancsak nem fog soha rágondolni, hogy eltörölve a múltat „történetét újra kezdje.” Mosoly kelne a német vagy osztrák államférfiak ajkain, ha valaki azt ajánlaná nekik, hogy országuk alkotmányát Rousseau *Contrat social*-ja szerint alapostul felforgassák. Nincs komoly politikus, aki be nem látná, hogy törvényeket és intézményeket Svédországban svédek, Spanyolországban és Portugáliában spanyolok és

¹³ Le Point du jour nr. 1.

¹⁴ Qu' est-ce que le tiers-état? IV. fejelet.

¹⁵ A törvényhozó gyűlésnek 1792. évi aug. 17-én tartott ülésén mondott beszédjében.

portugálok számára kell alkotni, nem pedig oly észlény számára, amely soha és sehol nem létezett és nem létezik. Vagy talán Svájc és az Amerikai Egyesült Államok volnának hajlandók történelmi jogaikat az állítólagos észjogokkal, amelyek annyira kétesek és bizonytalanok, felcserélni? A világért sem: a svájci kantonok alkotmánya a legszebb összhangzásban van történelmükkel, és semmi sem inkább amerikai, mint az Egyesült Államok szövetségi rendszere. Szóval az 1789-iki forradalmi mozgalom alapeszméje, mely szerint a társadalmi rend a hagyomány félrelökésével a puszta észre alapítandó, sehol sem jutott érvényre. Franciaország magára maradt eme kísérlettel, mely egyebütt mindenütt öngyilkosságnak és örülségnek tartatik.

Semmi meglepő sincs tehát abban, hogy az európai nemzetek az 1789-iki jubileum ünneplésében részt venni vonakodnak. Ezen megvetés nem Franciaországot, nem eme derék és lovagias nemzetet illeti, mely a múlt század utolsó negyedében végbement események dacára még mindig bírja a világ azon nemzeteinek bizalmát, amelyeknél a jog és nem az erőszak uralkodik. Ezen megvetés a forradalom eszméit illeti, melytől a keresztény Európa mindinkább távolodik. Ha csak a királyság által kezdeményezett és általában az egész nemzet által óhajtott polgári, politikai és társadalmi reformoknak ünnepléséről volna szó, melyek kétségkívül egy egész korszak érdekei- és szükségleteinek megfeleltek, úgy alig lehetne megmagyarázni az európai nemzeteknek ez esetben teljesen indokolatlan tartózkodását.

Ámde itt a forradalmat, az állam elkereszténytelenítését, a társadalmi rendre alkalmazott istentagadást akarják dicsőíteni. Íme ez az, ami miatt a forradalmi klubok és a titkos társaságok kivételével egész Európa lelkiismerete felháborodik. Az Isten nélküli állammal szemben a keresztény nép, a keresztény nemzet fogalma a polgáriasult világ egyik végétől a másikig a maga teljes erejében fennáll.

Akarnak egy példát? Nem Európa régi monarchiái közül fogom választani, hanem veszem kontinensünknek csak nemrégén még egyedüli köztársaságából: Svájcból. Legalább megítélhetjük belőle, ha vajon legalább a protestáns államok hajlandók-e a francia forradalmat követve társadalmi rendjükre a deisztikus vagy istentagadó észelviséget alkalmazni.

„Svájc, a mi kedves hazánk oly látványt készül nyújtani, mely senkit sem hagyhat érintetlenül: az egész nép az Isten házában fog összegyűlni, hogy Őt imádjá, Neki hálát mondjon, könyörgéseit előterjessze s bűnbánatának kifejezést adjon.”

„A szerény falucska csengettyűjének szava bele vegyül amaz erős harangzúgásba, amely székesegyházaink magas tornyaitól hívja az egész nemzetet az ünnep megülésére.”

„Elöljáróitok, midőn a mi érzelmeinket viszhangozva azt kívánják, hogy ez érzelmeinkben velük egyesüljete, nemcsak egy régi és tiszteletre méltó szokás által parancsolt kötelességet teljesítenek, hanem azon meggyőződés által is vezéreltetnek, hogy az igazság fölemeli a nemzetet, a bűn szegényekké teszi a népeket s rend és boldogság az Isten félelme nélkül nem képzelhető. Ők hisznek az Istenben, aki hazánkat mostanig megoltalmazta s éppen azért arra hívnak föl benneteket, hogy ama jótéteményekért, melyekben titeket szüntelenül részesít, Neki hálát adjatok.”

„Ha néhány eltévelyedett szellem a vallásnak a társadalomtól való elválasztását meri is sürgetni, ha az Istent itt-ott a köz- és magánéletből, a kórházakból, a családi tűzhelyről, az iskolából sőt még a templomokból is kiűzni iparkodnak: a mi népünk nagyon jól tudja, hogy a hatalmas Isten segítsége és erős hit nélkül a társadalmi haladás tökéletlen.”

„Mi keresztény nép vagyunk és maradunk, mert szabadok vagyunk s továbbra is szabadok maradni akarunk. Mi tudjuk, hogy a nemzetek életképességének és valódi erejének mérfoka a vallásos meggyőződés ereje.”

„Mi a hitetlenség és erkölcstelenség növekvő áramlata ellenébe ama hatalmat állítjuk, amely a népeket nagyokká teszi. Mint a hitnek emberei ellenségei vagyunk a kétkedésnek, mely elérőtlenít s az anyagelviségnek, mely lealáz.”¹⁶

Svájc keresztény nemzet akar maradni, csak úgy mint Ausztria, Angol-, Német-, Orosz-, Spanyolország, szóval mint egész Európa. A keresztény állam fogalmát kiirtani, s ezt az észzelviségre alapított állam fogalmával helyettesíteni, – ez viszont a francia forradalom alapeszméje. S mégis csodálkoznak, hogy a keresztény világ vonakodik részt venni az 1789-iki centenáriumi ünneplésében.

¹⁶ A waadti kanton tanácsának kiáltványa az 1888-ik évi szövetségi böjt alkalmából.

Ezen, a francia forradalom elveivel annyira ellenkező nyilvános hitvalláshoz még az Egyesült Államok elnökének múlt évi nov. 1-ről kelt kiáltványát is csatolhatjuk: „Az amerikai népnek szünet nélkül hálát kell adnia a mindenható Istennek ama jósága- és irgalmáért, melyet ama pillanattól kezdve, hogy egységes nemzetté alakította és neki szabad kormányt adott, vele éreztet. Atyai jósággal mindig a jólét és a nagyság útjaira vezérelt bennünket. Vétkeinkért nem sietett büntetni, hanem édes gyöngédséggel juttatta mindig eszünkbe azt, hogy neki hódolni tartozunk s türelmével visszaélnünk nem szabad s megérlelte bennünk ama meggyőződést, hogy csakis szent törvényének megtartása által biztosíthatjuk számunkra továbbra is drága adományait.”

IV. A francia forradalom és a szabadság

A nemzeti szabadság alapja a francia állam eme főtételében volt letéve: *Lex fit consensu populi et constitutione regis*; „a nemzet beleegyezése és a király határozata” íme ez volt Franciaországban a monarchia megalapítása óta a törvényhozó hatalom ősrégi elve. A májusi és márciusi népgyűlések, a törvényszékek, a kapitularék, a királyi határozatok és rendeletek, a törvényhozás ama két tényezőjének alakja és egyéb körülményei változhattak, de az elv mindig ugyanaz maradt. Ezen elvnek szem elől tévesztése volt annak az oka, hogy a királyságból abszolutizmus lett; a királyság erőt vélt találni abban, ami voltaképpen gyöngeség vala. – Végtelen nagy hiba, melyet sem a nagy hatalom varázsa, sem a nagy tettek dicsfénye nem volt képes eltakarni! De hát éppen ezen hibának jóvátevése volt a cél, melyre az 1789-iki reformmozgalom egy szívvel egy lélekkel irányult. Visszatérni a francia állam régi hagyományos formájához s alkotmányos elvéhez, mely szerint a törvényalkotásban és a közérdekű ügyek intézésében a király és a nemzet egyaránt résztvett, ez az összes megbízó levelek alapeszméje; ebben látták, és teljes joggal, a nemzeti szabadság, a nemzeti jogok alapját és biztosítékát.

Ugyanezen óhaj uralkodott ama három rendbeli jogokra nézve is, amelyek a nemzeti jogokból kifolyólag azoknak mintegy kiegészítő részét képezik s ezek: a tartományi, a városi és az egyéni jogok. Franciaország története évszázadokon keresztül ezen jogoknak lassú, de biztos megalapításából s folytonos fejlesztéséből állott. És csakugyan, ha csak visszaélésekkel nem fajulnak, ezek képezik az igaz polgáriasodás és haladás mérfokát; mert nem lehet szabadnak nevezni egy olyan országot, amelyben a központi hatalom a tartományt, a megyét, a községet annyira elnyeli, hogy e történelmi közvetítő szervezetekre nézve az önálló élet, a szabad mozgás lehetetlenné válik. – Íme ezért tulajdonít a jó és gyakorlati érzékű francia nemzet oly nagy fontosságot annak, hogy a tartományok és a városok szabadsága épségben tartassék. El kell ismerni, hogy a királyság, amely kezdetben ezen valamennyi közt legfontosabb jogok fejlesztését nagy mérvben elősegítette, XI. Lajos óta e jogokat, ha nem is egészen megszüntetni, de legalább jelentékenyen megszorítani iparkodott. Ez is csak olyan hiba volt, mint az, hogy 1614. óta a királyi határozatokra nézve a nemzet hozzájárulási jogát a francia állam alaptörvénye ellenére megszüntette. A király tanácsa, ahonnét az egész állami szerkezetet működésben tartó mozgalom kiindul és visszatér; a királyi főfelügyelő, aki csaknem az egész közigazgatást magához ragadja; a királyi biztosok s ezek helyettesei – ma a préfets-k és sous-préfets-k – akik lassan-lassan a választó testületek jogaiba helyezkednek; s hogy a kép teljes legyen, a városi hivataloknak – 1692. óta – áruba bocsátása: íme az ilyen kormányzási és közigazgatási szervezetnek szükségképp arra kellett vezetnie, hogy a helyi előjogok teljesen elnyomassanak, s egész joggal azt lehet állítani, hogy a túlságos centralizáció, mely ma Franciaországban az ország érdekeinek nagy kárára divik, nagyobbrészt eme régi kormányrendszernek gyümölcse.¹⁷

Ámde a tartományi és a városi jogokra nézve is megint csak azt jegyzem meg, amit az imént a nemzeti jogokat illetőleg mondtam. Az 1789-iki reformmozgalom éppen odairányult, hogy ama jogokat is a magok épségében visszaállítsa. Alig van óhaj, amely a megbízó levelekben határozottabban ki volna fejezve. „A végrehajtó hatalom gyakorlását kivéve a tartományok adminisztrációja egyesegyedül a tartományi rendeket illeti meg; a városok és községek tisztviselőiket szabadon választják s függetlenül rendelkeznek a községi jövedelmekkel anélkül, hogy bármely biztosnak vagy miniszternek jogában állana ezen kezelésbe akár közvetlenül akár közvetve belekeverednie.”

¹⁷ Tocqueville „L’ancien régime et la Révolution” című munkájának III. és a kk. fejezeteiben.

Íme ez volt a francia nemzetnek a megbízó levelekben kifejezésre juttatott általános kívánalma 1789-ben; és e tekintetben teljesen igaza volt, mert a szabadsággal homlokegyenest ellenkezik, hogy a központi hatalom a központ körül létező minden egyéb jogot és hatalmat elnyeljen.¹⁸

Pedig hát éppen ez képezi a francia forradalom lényegét. Nemcsak nem küzdött, miként ezt a nemzet 1789. előestéjén követelte, a régi kormányrendszer alatt is már túlzásig vitt hatalmi centralizáció ellen, hanem éppen ellenkezőleg eme centralizációt egészen a végletekig keresztül vitte. Az állami mindenhatóságnak pogány elméletét a tartományi és a községi szabadság elfojtásával a rideg számtöbbségben újból érvényre juttatni: íme ez volt az, amire a francia forradalom törekedett. Az állam és az egyed közt sem autonóm testületeket, sem független egyesületeket, sem egyéb közepes szervezeteket nem tűr meg: mindez elhomályosítja, feszélyezi s ellenkezik abszolutisztikus irányzatával. S ámbár a megszüntetett tartományok helyébe megyéket állít s a községi testületeket meghagyja, emellett azonban minden történeti jogot eltöröl s Franciaország egyik végétől a másikig egy és ugyanazon akaratot juttatja uralomra. Ezen egyedüli akarat, fejedelem vagy országgyűlés, az állam nevet öltvén magára, korlátlanul beleavatkozik a megye és a község ügyeibe s intéz és magához ragad mindent: az adminisztrációt, a pénzügyeket, a nevelést. A polgári és politikai testületek, mint a kiskorú gyermekek, maguktól semmit sem tehetnek s minden tekintetben az állam gyámsága alatt állanak, mely nem engedi, hogy az ő beleegyezése nélkül és akarata ellenére csak egy krajcárt is elköltsenek vagy valamely középületen csak egy téglát is földre toljanak. Nevezhetik az ilyen rendszert akárminek, de ha azt mondják, hogy ez szabadság, ez olyan visszaélés, amelynél nagyobbat e szóval el sem követhetnek.

A francia forradalom emberei ugyan ünnepélyesen azt hirdetik, hogy „az emberek mind szabadoknak születnek és szabadoknak is kell maradniok.” Ámde ez mind csak üres beszéd, mely a forradalomnak az állami mindenhatóságot sürgető elmélete mellett nincs helyén. Nem lehet ott szabadságról szó, ahol az ember, bárhová forduljon is, mindenütt beleütközik a mindenható s mindenben egyedül s kizárólagosan intézkedni akaró állami hatalomba. Az egyed nem szabad, ha még az a joga sincs, hogy javaival saját lelkiismerete szerint és érdekeinek megfelelőleg rendelkezék. A családnya nem szabad, midőn az állam határozza meg a nevelést, amelyben gyermekeit vallási meggyőződése ellenére is részesítenie kell. A község nem szabad, midőn benne a központi hatalom közege, páfet vagy bárki más kénye-kedve szerint rendelkezik s midőn a község elöljárójának még csak az a joga sincs, hogy a falu csőszét kinevezze vagy letegye. Az egyházközség nem szabad, ha még egy misealapítványt sem fogadhat el az állami tanácsnok jóváhagyása nélkül, aki e jóváhagyást tetszése szerint megtagadhatja vagy megadhatja. Könnyű volna fölülről egészen le végig futni a francia forradalom által összeállított társadalmi lajtorján s kimutatni, hogy egyetlenegy fokán sem található meg az igaz szabadság. Az 1789-iki forradalom minden helyi jogot megszüntetett s az állam kezeiben oly korlátlan hatalmat összpontosított, melynél korlátlanabbat polgáriasult országban már képzelni sem lehet.

Erre természetesen azt fogják mondani, hogy a francia forradalom elve szerint ezen óriási hatalmat nem egy ember, hanem az általános szavazati jog alapján megválasztott országgyűlés gyakorolja. Ámde mit változtat a dolgon a kormányforma, ha az állam ebben vagy amabban az alakban egyaránt mindent elnyel? Mit határoz a közjogokra nézve az, vajon egyetlen egy ember, császár, vagy konzul vagy pedig az országgyűlés rendelkezik-e úgy, hogy a községeknek iskoláikat illetőleg semmi joguk se legyen, s hogy a miniszterek vagy páfets-k hivatalból róhatnak a községekre és tartományokra óriási költségeket olyan intézményekre, amelyek ezeknek a viláért sem kellenek? A zsarnoki centralizáció, ilyen vagy amolyan alakban, egyaránt elfojtja a szabadságot; de sőt ez csak még könnyebben

¹⁸ L. a *Resumé des cahiers* című gyűjteményben a tartományi rendek- és a községekről szóló fejezeteket.

sikerül akkor, ha az önkényes hatalom az országgyűlésnek vagyis a kisebbséget elnyomó névtelen és személytelen többségnek kezei közé adatik, amely többségben tudvalevőleg senki sem érzi magát felelősnek, mert minden, ami történik, valamennyinek a műve. De bármiként legyen is a dolog, e kettő kétségtelen: a francia forradalomban az állam a politikai és választó testületeket minden hatalmuktól és joguktól megfosztotta, – s ezen jogfosztás a szabadságnak éppen ellentéte; vagy pedig e szavak minden jelentőségüket elvesztették. Íme ezért mondhatta Staël asszony egészen jogosan, hogy Franciaországban a szabadság régi s a zsarnokság új dolog.

Miután a francia forradalom hívei a szembeszökő igazság ellenére többé komolyan nem állíthatják, hogy az a tartományi, megyei és községi jogok fejlesztésére kedvező hatással lett volna, az egyéni s nevezetesen a lelkiismereti és a vallási szabadságon szeretnek rágódni. Alig szükséges azonban hangsúlyozni, hogy a királyság nem várta be az „emberi jogok” kihirdetését, hanem már előbb a legtágabb értelemben vett és legkevésbé részrehajló türelmesség elveit alkalmazta úgy a zsidókra, mint a protestánsokra.¹⁹ XVI. Lajos a kálomista Neckert állította minisztertanácsa élére. Azt állítani, hogy a franciáknak nem volt szólási és sajtószabadságuk, midőn a bölcsészek és encyklopedisták a hatóságok szeme láttára és gyakran ezeknek jóváhagyásával az országot a legerkölcstelenebb és legistentelenebb iratok egész özönével félszázad óta elárasztották, ez oly tréfa volna, melyet alig kellene figyelembe venni. De hát legyen: mi szíves-örömet megengedjük, hogy, mivel fő célja a keresztény állam fogalmának megsemmisítése volt, a francia forradalom szabadította föl a deistákat, istentagadókat és materialistákat; de vajon midőn a helyzet urává lett, s tanait szabadon alkalmazhatta, tiszteletben tartotta-e csak egy pillanatig is a katolikusoknak, tehát a nemzet óriási nagy többségének szabadságát? Midőn a francia forradalomra vonatkozólag vallási szabadságról beszélnek, legott oly nevek és emlékek élednek föl lelkünkben, amelyek e pontra nézve minden további fejtegetést fölöslegessé tesznek. A hazai papságot, mivel a rátukmált eretnek és szakadár polgári alkotmányra, a csak imént említett állami zsarnokság eme természetes gyümölcseire megesküdni vonakodott, lemészárolták, száműzték s egész Európában szétszórták; íme ilyen volt az 1789. forradalmi mozgalomból kikelt vallási szabadság.

Mert nem szabad szem elől téveszteni, hogy, ámbár ezen borzasztó kegyetlenségek és vérengzések csak 1793-ban és ez után történtek, a papság polgári alkotmányát, a lelkiismeretnek az állami önkény által való elnyomása s a vallásellenes zsarnokság emez emlékezetes remekművét már az 1789-iki alkotmányos gyűlés dolgozta ki. A katolikusoknak üldözése erőszakos tények vagy törvényes intézkedések által, ez volt az első pillanattól kezdve mindvégig a francia forradalomnak jellemző vonása. Felejtjük el, ha tetszik, a börtönökké átalakított zárdákat, a rocheforti gályákat, a sinnamaryi sivatagokat, a forradalmi liberalizmus mindezen gyászos emlékhelyeit; s nézzük e liberalizmust ama korszakokban, amidőn a korszellem által némi mérsékletre kárhóztatva, üldözésével a törvényesség korlátain belül marad: valahányszor csak uralomra jut 1830, 1848, 1879 után csak úgy mint 1789-ben, legelső dolga a katolikusok szabadságát megszorítani. Azt mondhatnók, hogy fatalizmus, igen elveinek fatalizmusa kényszeríti ezen zsarnokságra. Az a néhány jezsuita vagy domonkos, akik összeállnak, hogy közösen imádkozzanak, tanítsanak és prédikáljanak, nagyobb mérvben nyugtalanítja, mint a külellenség fenyegetései. Szinte érezni, hogy publicistái és államférfiai semmit sem viselhetnek el nehezebben, mint a vallási szabadságot. Az egyházi javakat elkobozni, hogy a papság a tulajdonjogtól, mely nélkül igaz szabadság

¹⁹ 1787. novemberhavi rendelet. E rendeletnek különböző, rosszul szerkesztett fejezeteire vonatkozó több rendbeli előterjesztései, dacára „a papság nem zúgolódik az ellen, hogy a protestánsok polgári jogokban részesültek,” (Roueni papság) s „nincs azon nézetben, hogy a tévelygő testvérektől meg kellene tagadni a helyet, amelyet ők maguk számára a társadalomban követelnek” (Evreuxi, dijoni stb. papság.) – L. Poncins Leo: Az 1789-iki megbízó levelek 146. s kk. II.

nem képzelhető, megfosztathassék; az isteni tisztelet külső nyilvánulásait, amennyire csak lehet, megakadályozni; a Szentszék és a püspökök közt az összeköttetést megnehezíteni; a hitbe vágó határozatok kihirdetését a jobbára, ha nem egészen, hitetlenekből álló államtanács jóváhagyásától függővé tenni; az állandó és örökös javadalmakat változó évi fizetéssel pótolni; s ezen fizetést időközönként minden méltóságot és tisztességet nélkülöző parlamenti harcban vita tárgyává tenni: íme így fogta föl a forradalom mindig, még legmérsékeltebb alakjában is a katolikusok szabadságát. Lehet-e a szavak értelmét még jobban meghamisítani s ily módon a tömeget jobban rászédni? Igaz ugyan, hogy a kihirdetett „emberi jogok” között az is előfordul, hogy vallási nézetei miatt senkit sem szabad háborgatni; de elég csak egy kissé körülnéznünk s meg fogunk győződni, hogy ez is csak azon hazug szólamok egyike, amelyek az állami zsarnokság elfödésére szolgálnak. Éppen a vallásos meggyőződés az, amit a forradalom ma legnehezebben tud megbocsátani. Van-e ma, az 1789-iki forradalom centenáriumának előestéjén préfet vagy al-préfet, akinek nem kellene félnie, hogy kockáztatja állását, ha nyilvánosan az Úr asztalához járul? Van-e csak egy dohányárus, vagy mezei csósz, aki gyermekeit inkább keresztény, mint laikus iskolába merné küldeni? Vagy nem kész veszedelem-e mindazokra, akik bármily nyilvános hivatalt viselnek, már az egyszerű templomba menés is? Hagyjanak tehát föl ama hangzatos szólamokkal, amelyeknek ma már senki sem ad hitelt. Az egyéni jogokkal is csak úgy vagyunk, mint a tartományi, megyei és községi jogokkal; az 1789-iki forradalmi mozgalom ezeket is egyszerűen megszüntette. Mindezek romjain épült föl azután a többség uralma, mely minden hatalmat magához ragadva Rousseau „Contrat social”-ja szerint a közakarat nevében lenyűgözi a lelkiismereteket. Az állami zsarnokság egy ember vagy egész országgyűlés kezében, íme a forradalom első és utolsó szava.

V. A francia forradalom és a jogászok

A legérdekesebb történelmi talányok egyike ama könnyűség, amellyel a korlátlan centralizáció és az állami zsarnokság elvei a múlt század végén Franciaországban diadalra juthattak; mert hiszen szabadságról, a szó valódi értelmében, úgy sem lehet szó, minthogy a francia forradalom ennek éppen ellentéte. E nemzet mégis, dacára a királyság gyöngeségének és a nemesség nagymérvű hithagyásának, a Ligának nevezett katolikus és nemzeti mozgalomban bámulatosan ellenállott a protestantizmus támadásainak. A tizenharmadik század vallástalan álbölcselete nagy pusztításokat vitt végbe a társadalom felsőbb köreiben, de a néptömeg hű maradt vallásához. Nem volt ország, ahol a kereszténység mélyebb gyökereket vert volna. Legjobb bizonyosság erre nézve azon körülmény, hogy tizenöt-húsz év múlva a történelemben páratlan felforgatás után a katolikus vallás Franciaországban csak oly erős volt, mint azelőtt. Miként történhetett tehát, hogy az állami mindenhatóság pogány elmélete gyászos következményeivel együtt Franciaországban oly kedvező talajra talált, holott más országok, mint Anglia és Németország, amelyeket pedig a hitújítás szelleme mélyebben áthatott, sokkal hűségesebben meg tudták őrizni szabadságukat, jogaikat és hagyományos erkölcsüket. Nem elég azt mondani – pedig mi sem igazabb ennél –, hogy az 1789-iki forradalmi mozgalom okaira nézve szoros összeköttetésben áll a tizenhatodik század lázadásával; mert ez még csak növeli a talány megfejtésének nehézségét, amennyiben a hitújítás Franciaországban sokkal nagyobb kudarcot vallott, mint akárhol másutt. Mi azt hisszük, hogy e kérdést csak úgy leszünk képesek megoldani, ha kellő figyelemre méltatjuk ama sajtószerű szerepet, amely a francia társadalom fejlődésében a jogászoknak jutott.

Nem szenved kétséget, hogy az 1789-iki forradalom a bölcsészekkel vagy legalább az önmagukat ilyeneknek tartó írókkal egy húrton pendülő jogászoknak műve. Nem akarunk az országgyűlések összeállításának kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítani. Mindazonáltal nem kell feledni, hogy az alkotmányos gyűlésen csak a harmadik rend maga, nem számítva a százra menő királyi ügyészeket, bírákat, tanácsosokat stb., 197 ügyvédet számlált. Innét magyarázható ama valóságos törvényalkotási düh, mely a francia országgyűléseknek még ma is jellemző vonása. Ha hozzávesszük még a múlt század végén jobban, mint bármikor, lábrakapott szónoklási szenvedélyt, igen könnyű lesz átlátnunk a veszélyt, amely e két irányzat egyesítésében a közjogokra nézve rejlett. Kiszámították, hogy az alkotmányos gyűlés két év alatt 2557 törvényt alkotott; a törvényhozó gyűlés egy év alatt 1712-t s a nemzeti gyűlés három év alatt 11,210-et. Oly jelenség, melynél nevetségesebbet a világ még nem látott. Talán azzal menthették magukat, hogy Franciaország csak az imént alakult s azért úgy kellett vele bánni, mint a társadalmi életre kényszerített vadak hordáival. De nem szándékunk a francia forradalom eme különös oldalát közelebbről szemügyre venni; hanem jobbnak tartjuk egy pillanatra az említett jogászok politikai elveivel foglalkozni, hogy annál könnyebben megfejtessük magunknak a talányt, miként történhetett, hogy az 1789-iki forradalmi mozgalom az állami abszolutizmus diadala lett. Szép Fülöp uralkodása óta a jogászok befolyása Franciaországban napról-napra növekedett, A pápaság elleni harcban ők a király legkészségesebb szolgálói s ugyanakkor arra is törekednek, hogy a király és a nép között létező, közvetítő testületeket előbb meggyöngítsék s utóbb egészen megszüntessék. Ez volt amaz idő, amidőn a régi római jog egész nyugaton elterjedt s a keresztény jogot kiszorítani iparkodott. Ismerjük e jogot s úgy hisszük, hogy azt helyesebben bizánci jognak lehetne nevezni. A császár, kiben a népfölség megtettesül, mint e nép megbízottja és képviselője, minden hatalmat magához ragad. Politika, igazságszolgáltatás, közigazgatás, pénzügy, minden, de minden ezen egyetlen akarattól függ, minden ezen egy akarat kifolyása.

Semmi sem történhetik a központból eredő meghatalmazás nélkül, minden isteni és emberi ügy ezen egy hatalomra van bízva.

Nemzeti s történeti jogok mind elenyésznek ezen elvont és észelvi jog mellett, mely nem alkalmazkodik a néphez, mivel – mint mondják – magából az észből és a természetből van levezetve. Ha eltérőleg a pogány Rómától, ahol a szellemi és anyagi hatalom egy hatalomban összpontosult, Bizánc a kettőt elválasztani kényszerül, azt csak úgy teszi, hogy az Egyházat az államnak alárendeli; Jusztinián és utódjainak példája a császári jog ezen alapelveinek legjobb magyarázata.²⁰

Ezen császári jogot, a hatalomnak az állam kezeiben való összpontosítását akarta a jogászok nagy és virágzó iskolája Franciaországban a keresztény szabadsággal szemben érvényre juttatni, s ez, részben azért, mert a francia szellem különös örömet leli az észelvi és az elvont eszmékben, részben mivel a közepes testületek, mint pl. a nemesség a szokottnál kisebb ellenállást fejtettek ki, csakugyan nagyon is sikerült. A fejedelmet a bírói és törvényhozó hatalom egyedüli forrásává, s mindig élő legfőbb törvénné tenni; a királyi jogot minden társadalmi ténykedésre, még a nyelvtan tanítására is kiterjeszteni; a választó testületeket és egyesületeket szabadságuktól s a tulajdonjogon vagy a hagyományos szokáson alapuló történelmi jogaiktól megfosztani, úgy hogy még valamely iparágak gyakorlása is az állami hatalom kénye-kedvétől tétessék függővé: íme ebben állott ama kényuralmi centralizáció, amelynek megvalósítását a jogászok Beaumanoir Fülöp- és Fontaines Pétertől kezdve egész Dumoulin-, Pithou Péter- és Talon Dénesig céljukul tűzték. A 15-ik század lelkesedése a görög és latin ókor iránt csak még inkább előmozdította a császári jog körének tágítását. Ekkor hangzott föl újra a bizánci jog alapelve: *Quidquid principi placuit, habet legis vigorem*, a fejedelem akarata törvény; ugyanezen elvnek hű fordítását adja utóbb a *Contrat social* szerzője is, midőn azt mondja, hogy a népnek – ez is fejedelem más alakban – tettei jogérvényesek anélkül, hogy igazságosaknak lenniök kellene. A jogászok végre még azt is elhítetik a fejedelemmel, hogy ő az egész francia földnek tulajdonosa; és XIV. Lajos csakugyan szócsöve lesz ezen, a keresztény királyság hagyományaival annyira ellenkező elméletnek, midőn unokájához írt intelmeiben elég furcsán azt írja: „Alattvalóink összes javai a mi tulajdonunk.” Az 1789-iki gyűlés 300 ügyvédjének és jogászának csak a római birodalom hanyatlása idejéből származó eme tételhez kell folyamodniok s feljogosítva fogják magukat érezni arra, hogy az Egyházat a közjó ürügye alatt javaitól megfosszák. A császári jog tökéletes diadalának nagy akadálya egykor és most az Egyház. Eme lelki hatalom, mely természete- és eredeténél fogva minden földi hatalomtól független, mily gát az állam mindenhatóságára nézve! De neki is gyürköztek ám szép Fülöp óta a jogászok, hogy az Egyház szabadságát megszorítsák csak úgy, mint ahogy az állami hatalom érdekében a tartományi, a községi és az egyéni jogokat és szabadságot is elfojtani iparkodtak! „Ők voltak azok, így ír egy újkori velük egyelvű író, – akik az államnak a római jogtudósok műveiből merített fogalmát megőrizték és sértetlenül az újkori társadalomnak hagyományozták ... Tanuk minden időben s összes könyveikben ugyanaz.”²¹ Nem vonjuk kétségbe, de minő tan ez? Oly tan, mely egyrészt szükségképpen az állam abszolútizmusára vezetett, másrészt a francia papság polgári alkotmányát hozta létre. Ha e jogászok, mivel több keresztény szellem volt bennök, mint az 1789-iki gyűlés tagjaiban, a két hatalmat nem olvasztották is össze, de mégis mennyi kísérletet tettek, hogy az Egyházat az államnak alárendeljék! Felségjogok, pragmatika szankció, a pápai bullák be nem iktatása, ellenszegülés a pápák dogmatikus határozatai ellen, a hittanítás- és a szentségek kiszolgáltatásába való avatkozás, egy szóval nem volt igény, amelyet a királyi ügyvédek és parlamentek előtérbe nem toltak, hogy a fejedelem hatalmát a szakadárság és az eretnekség határáig kiterjesszék. Ennyire

²⁰ L. erre vonatkozólag *Coquille: Les Légistes, leur influence politique et religieuse* (A jogászok s ezek politikai és vallási befolyása) című Párizsban 1863-ban megjelent nevezetes munkáját.

²¹ Ollivier Emil: *L'Église et l'État au concile du Vatican* (Az egyház és az állam a vatikáni zsinaton). I. k. 272. l.

elhatalmasodott a római jogtudósok által nagy bölcsen kieszelt cezarizmus s ennyire meghamisította a keresztény szabadság fogalmát!

És most cseréljük föl a kifejezéseket; a fejedelem helyébe tegyük a népet vagy még inkább a népet képviselni látszó országgyűlési többséget; ruházzuk át ezen sokszemélyű fejedelemre mindazon felségjogokat, amelyekkel a régi kormányrendszer jogászai az egyszemélyű fejedelmet felruházták, töröljük el az ezen jogok ellensúlyozására szolgálható tartományi és községi jogokat: s megvan a mindenható állam, úgy amint azt a francia forradalom elveinek hirdetői meghatározták; e szerint az állam a polgári, a politikai és a társadalmi téren minden hatalomnak forrása; az állam osztogatja akár közvetlenül, akár biztosai által a közhivatalokat; az állam az egyedüli bíró, az egyedüli kezelő, az egyedüli nevelő és tanító; az állam rója ki a megyékre és a községekre a terheket, úgy amint neki tetszik; az állam az egyesek javainak ura, amennyiben megtagadja tőlük a szabad végrendelkezési jogot s mód nélkül emeli és szaporítja a kincstári illetékeket; az állam a bírói eljárás felfüggesztésével a polgári joghatóságot kénye-kedve szerint a közigazgatási joghatósággal váltja fel, ami voltaképpen nem egyéb, mint a régi királyi *evocatio*; az állam az organikus s hasonló cikkelyekkel szolgálatába hajtja az Egyházat; az állam egy szóval mindent egyesít, mindent magában foglal, csak egyet nem s ez: a szabadság.

VI. A francia forradalom és az egyenlőség

Vegyünk csak egy kormányt, amely alatt a hatalomra került politikai párt kizárólagosan élvezi a helyzet előnyeit, önmaga számára tartja fenn az összes állásokat és hivatalokat, úgy hogy egyetlenegy közhivatal sem jut az ellenpárt híveinek, ha ugyan nem annyira megy a dolog, hogy az ellenzék emberei egyenesen törvényen kívül helyeztetnek s tőlük még a jog és igazság is megtagadtatik; vegyünk egy kormányt, amely alatt az egyik párt folytonos zaklatásban s a másik merő kedvezményben részesül, ahol a gyermekek elől, csak azért, mert szüleik az uralkodó párt iránt nincsenek bizalommal, a pénzügyi, a közigazgatási, a bírói pálya örökre el van zárva; ahol még helyettes bíró sem lehet, aki, még ha különben a legkitűnőbb diplomája és legnagyobb érdemei is volnának, tanulmányait ezen és nem amaz iskolában végezte; ahol az adózók fele ki van zárva a közelőnyökből, jóllehet a terheket mind egyaránt viselik: lehet-e az ilyen kormányzatról, mely az egyik pártot minduntalan elnyomja, a másikat csupa előjogokban részesíti, azt mondani, hogy azt az egyenlőség elve vezérli?

Nagyon jól tudom én, hogy az 1789-iki forradalom híveinek erre nézve is vannak szólamaik, amelyekkel az együgyűeket és hiszékenyeket sikerül rászedniök: – Az emberek jogaikra nézve mind egyenlőknek születnek, s egyenlők is maradnak. Az államhivatalokhoz vezető út mindenki számára nyitva áll, s ezek elnyerésére semmi más cím sem kívántatik, mint a képesség és az érdem. – Üres beszéd! Bármily felületesen tanulmányozzuk is a legközelebbi elmúlt száz év történetét, legott rá kell jönnünk, hogy minden forradalmi pártnak, mihelyt hatalomra vergődött, legelső dolga volt a legyőzött párt jogait, ha nem is mindjárt megszüntetni, de legalább megszorítani, s hogy ha valaki állami hivatalhoz jutni akar, mindenekelőtt meg kell hajolnia az éppen kormányon lévők nézetei előtt. A ma már senki által kétségbe nem vonható állami abszolutizmus mellett azt szeretik hangoztatni, hogy a forradalom, ha nem is a szabadságot, de legalább az egyenlőséget juttatta érvényre. Erre könnyű volna azt felelni, hogy nincs nép, amely jobban sóvárogna a kitüntetések után, mint éppen a francia. De hagyjuk e tisztán lélektani jelenséget s vizsgáljuk inkább magát az egyenlőségre vonatkozó forradalmi tant. Ha a francia forradalom a valódi szabadság helyett merő fikciót nyújt, úgy az igaz egyenlőség helyébe hamis és teljesen chimerikus egyenlőséget akar életbe léptetni.

„Az emberek mind szabadoknak s jogaikra nézve egyenlőknek születnek s ilyenek is maradnak.” Sokkal igazabb lett volna azt mondani, hogy az emberek mind másoktól függőknek és egyenlőtleneknek születnek. Ezen függő viszony és egyenlőtlenesség már magában az Isten által alapított családban kezdődik. Mihelyt a gyermek világra jön, már is egy hatalmi lajtorjába beleillesztetik; a bölcsőjét körülálló szülőkből nem egyenjogú társakat, hanem feljebbvalókat talál, akik neki joggal parancsolnak. Soha az élet egy szakában sem lesz atyjával és anyjával egyenlő; az ő jogai és szülőinek jogai sohasem lesznek egyenlők. Szülőihez mindvégig a függőség és az alárendeltség köteléke fogja fűzni, amely éppen azért, mivel maga a természet fonta, felbonthatatlan. Az egyenlőség elve tehát úgy, amint azt a forradalom formulázta, már a családi életben sem alkalmazható, hacsak ama nyílt sületlenséget nem akarják megvalósítani, hogy az apai tekintély a gyermekek szavazatától tétessék függővé.

Elismerem ugyan, hogy ennyire már még sem akarnak menni; de vajon a francia forradalom által előidézett egyenlőségi mánia nem okozott-e már eddig is nagymérvű pusztulást a családban s természetes visszahatásként magában az országban? Az ingatlan jószágok a családtagok elhalálása után egyenlő osztályrészekre való felosztása nemde azt eredményezi, hogy a föld felaprítatik, a tulajdon végtelen parányi részecskékre szétmorzsolgatózik, minek következtében a családi tűzhely meginog, a földművelés, a

kereskedelem, az ipar pusztulásnak indul, mert minden új örökösödés feloszlással fenyegeti a műhelyt, az üzletet, a gazdaságot? De az 1789-iki álbölcsek és szószátyárok egyenlőségi mániájának kell tulajdonítani nagy részben Franciaország elnéptelenedését is. Igaz ugyan, hogy e siralmas állapot előidézésében az erkölcstelenségnek, a vallástalanság eme természetes gyümölcsének is van része; ami mellett kétségbevonhatatlanul bizonyít ama körülmény, hogy azon megyék, amelyekben, mint például a finistère-i megyében, keresztény hitélet van s az isteni törvények tiszteletben tartatnak, megmenekedtek ezen legborzasztóbb csapástól. A születések szaporodása és fogyása egyenes arányban áll a vallásos meggyőződés erősödésével és csökkenésével. Ez oly tény, amelyet a statisztika minden kétségen fölül helyez. De másrészt el kell ismerni azt is, hogy az egyenlő részben való örökösödés s következőleg a birtokoknak erőnek-erejével való felosztása, aminek következtében a legtöbb család valóságos nyomornak néz elébe, nagy mérvben elősegíti amaz önző számításokat, amelyek aggodalommal töltenek el bennünket az ország jövője iránt. A családi életre alkalmazott 1789-iki egyenlőségi elméletnek tulajdoníthatjuk tehát teljes joggal amaz állapotot, amelynek iszonyú következményei előbb-utóbb érezhetők lesznek, s amely, hacsak a bajon a forradalmi eszmék elleni erős visszahatással nem segítenek, Franciaországot a másod- vagy harmadrendű államok sorába fogja leszállítani.

Ha a családi élet alapját a tekintély és nem az egyenlőség képezi, talán másképp áll a dolog a polgári életben? Eszem ágában sincs kétségbe vonni amaz elvnek jogosultságát, mely szerint a törvény előtt minden polgár egyenlő; s készségesen elismerem, hogy ez is egyike volt azon pontoknak, amelyekre az 1789-iki reformoknak ki kellett volna terjeszkedniök, ámde innét a teljes egyenlősítésig még mindig oly nagy volt a távolság, hogy azt csakis a forradalmi szellem volt képes átugrani. A valódi polgári egyenlőség megkívánja, hogy a törvény személykülönbség nélkül alkalmazható legyen mindazokra, akik e törvénynek alá vannak vetve; ezzel azonban nincs kizárva az, hogy a katonáknak, az egyházi férfiaknak s egyéb rendű és rangú polgároknak jellegük- és működésükre való tekintetből külön-külön törvényeik ne lehessenek és ne legyenek. A közvélemény ezzel annyira meg volt barátkozva, hogy a büntető törvénykönyv 479. cikkelye, az 1789-iki egyenlőségi szólamok dacára, a joghatóság tekintetében valóságos előjogokat hagyott érvényben és a bíróságok szervezéséről szóló 1810. évi április 26-iki törvény 10. cikkelye²² a benne elősorolt személyek bűnügyeinek elintézésére *ratione dignitatis* a fellebbviteli polgári bíróságot mondja ki illetékesnek. De az utolsó köztársasági alkotmány szerint is a köztársaság elnöke és a miniszterek bűnügyeikben *ratione personae* külön kiváltságnak örvendenek.²³ Ezen megkülönböztetésnek a polgári életben is helyt kellett adni, a rangfokozatot figyelembe kellett venni, ha csak a tekintély elvét teljesen föladni nem akarták. Azon társadalmi kiváltságokat, amelyek pusztán csak egyéni érdekekkel bírnak, nem bánom, törüljék el; de az olyan előjogokból, vagyis kivételes törvényekből, *privatae leges*, melyek a közjó előmozdítására szolgálnak s bizonyos osztályú személyeknek csak azért, hogy hivatásuknak annál biztosabban megfelelhessenek, kedvezményeket biztosítanak, nem lehet „*tabula rasa*”-t csinálni anélkül, hogy a társadalmi rend fel ne bomoljék. A papoknak, a katonáknak, a bírácoknak már csak azért is van joguk az állásukkal szorosan összefüggő immunitásokhoz, mert hivatásuk kivételes köteleességeket ró rájuk. Ha az egyenlőség vízszinét minden különbség nélkül valamennyi fej fölé vonni akarják, ez által a rangfokozattal együtt a társadalmi élet alapföltételeit is szédülják.

²² „Midőn a becsületrend nagykeresztesei, a parancsnokoló tábornokok, az érsekek, a püspökök, a konzisztóriumok elnökei, a semmitőszéki, számvevőszéki és császári bírák fenyítő eljárás alá eső bűntényekről vádoltatnak, a császári bíróságok a büntető törvénykönyv 479. cikkelye által előírt módon járnak el.”

²³ „A szenátus szükség esetén bírósággá alakulhat, hogy a köztársasági elnök, vagy a miniszterek fölött ítéletet mondjon” 1875. évi febr. 25-iki alkotmányos törv. 9. cikk.

Ez volt – ismételjük szüntelen – a francia forradalom főbűneinek egyike, hogy egy olyan elvont lény számára alkotott törvényeket, mely az élet viszonyaiból kiszakítva, minden jellemző tulajdonságaiból kivetköztetve semmi más nem lehetett, mint egyszerű, pusztá ember. S mivel ezen képzelt lény soha sem létezett és nem fog létezni soha, mindaz, amit a forradalom ennek érdekében létesíteni akart, merő tévely és ábránd. Valamint az ország talaját tekintet nélkül a történelmi alakulásra nyolcvanegy megyére osztotta, akár csak egy vég szövetből nyolcvanegy darabot vágna: éppen úgy akarta a francia nemzetet 26 millió súlyra és terjedelemre nézve teljesen egyenlő parányra felosztani. Ezen egyenlősítési düh hatása alatt annyira ment, hogy 1790-ik évi június hó 19-én hozott határozatával, mely 1848-ban megújított, minden címet, minden nemesi nevet eltörölt.

Ó, meg lehet fosztani, ha tetszik, valamely ország legrégebb családjait a többi között amaz előjogtól, mely szerint az ellenséggel szembeszállhatnak s a hazáért meghalhatnak, mi alatt a földműves nép nyugodtan művelheti otthon a földet s az iparos anélkül, hogy a háború veszélyeinek kitétetnék, békében folytathatja mesterségét: de a dicsőségnek s tiszteletnek évszázados hűség-, áldozatkészség- és vitézséggel szerzett jogcímeit egy tollvonással eltörölni, az már teljes lehetetlenség; mert sem a történelmet megsemmisíteni, sem azt, ami a dolgok természetében rejlik, elfojtani nem lehet.

Mondjanak s tegyenek akármit, az ismeretlen név soha sem ébreszti föl a nép szívében amaz érzelmeket, amelyek benne egy Montmorency vagy egy Ney nevének hallatára támadnak. Nemesség és arisztokracia, ilyen vagy amolyan alakban az egyenlőség hirdetőinek akarata ellenére is, mindig és mindenütt fenn fog állani, mert amint eddig tapasztaltuk, úgy ezentúl is mindig és mindenütt látni fogjuk: miként tűnik ki egyik-másik család folyton szaporodó érdemeivel, miként száll át a hűséges szolgálat nemzedékről nemzedékre, miként öröklük az utódok a vérrel együtt elődeik hősiességét s mily dicső varázsfény képződik mindezekből egyes családok homloka körül; és a dicsőség eme koronája, mely nem egy embernek jutalma, közcímmé lesz s a nemzet örökségképpen veszi át.

A francia forradalom még legszelídebb alakjában is, midőn még sem vérben sem sárban nem gázolt, Rousseau és a tizenharmadik század többi álbölcseinek sugallatára, állandóan megtagadta vagy nem ismerte a természet és a történelem eme nagyfontosságú törvényeit. Ennek tulajdonítandó, hogy ma már a politikai egyenlőségig eljutott, s maholnap a szocializmus egészen a birtok-egyenlőségig fogja terelni. Politikai egyenlőség! Mily agyrem, s mily veszedelem egy országra nézve! Megengedjük, hogy kisebb-nagyobb mérvben, érdekeik arányában s értelmiségükhöz képest okosan szervezett szavazati rendszer mellett a polgárok mind befolyást nyerjenek a közügyek vezetésére. Ily módon vett részt az 1789-iki követválasztásban 6 millió francia, akik nem szám szerint, hanem az osztályok érdekeinek megfelelőleg képviseltették magukat. Kétségkívül már akkor is lehetett tapasztalni, hogy a nép a faluban lakó hivatalnok által rábeszélve, inkább valamely furfangos nagyszájú ügyvédre szavazott, mint a saját emberére: innét magyarázható az, hogy a földműves és kereskedő osztály a harmadik rend követei között a törvénytudók nagy tömegével szemben elenyészőleg csekély számmal volt képviselve. De hát az ilyen hibákat semmiféle rendszer mellett sem lehet elkerülni. Azt azonban, hogy a szám, mint ilyen, minden egyéb tekintet nélkül, pusztán mennyiségtani erejénél fogva valamely ország főtörvényévé legyen; hogy a szavazatok egyszerű összeadásának művelete mellett tehetség, vagyon, erkölcsi érték semmibe se vétessék, hogy jogi szempontból teljesen közömbös legyen, vajon valaki egy egész testület érdekeit képviseli-e, vagy pedig pusztán csak a saját személyével törődik; hogy a képviselő-választásnál, a kormányforma megállapításánál, midőn a legnehezebb alkotmányos kérdésekről, a külfölddel való viszonyról, s a nemzet létfeltételeiről van a szó, az olvasni és írni is alig tudó, vagy talán a szegények házából előrántott embernek szavazata a nemzet sorsának befolyására éppen olyan súllyal bírjon, mint a gazdag tapasztalatokban és ismeretekben megöregedett államférfiúé: azt ugyan a józan ész meg nem engedheti.

Nincs olyan szofizma, amely e képtelenségnek tetszetős látszatot kölcsönözhetne. Azon ország, mely egy ilyen veszedelmes agyrémnek – utópiának – áldozza föl létét, a legszerencsétlenebb esélyeknek néz elébe: vak erő kénye-kedvére van bízva, ez pedig kitéve a legellentétebb természetű befolyásoknak majd erre, majd amarra rántja, míg végre az örvénybe taszítja.

A francia forradalom az által, hogy az egyenlőséget egészen a végletekig hajtotta, ha nem is ölte ki, de legalább nagy mérvben meggyöngítette ama nagy és fontos tényezőt, amelyet tiszteletnek neveznek, s mely nélkül sem a család, sem az állam nem boldogulhat, mert minden társadalmi rend bizonyos rangfokozatból áll, mely szerint egyes elemek másoknak szükségképpen alá-, maguk közt pedig egymás mellé vannak rendelve. A tisztelet feltételezi a társadalmi fensőbbiségeket; már pedig a forradalmi szellem éppen ezeket igyekszik halomra dönteni.

És csakugyan mit tapasztalunk az 1789-ben kihirdetett egyenlőségi eszmék közt felnevelkedett társadalomban? Odajutottak, hogy magánál felebbvalót senki el nem ismer; mindaz, ami a közönséges színvonalat felülhaladja, irigységet kelt. Úr, birtokos, nagy családi név, mindezek oly szavak, melyek csak azért, mert némi társadalmi fensőbbiséget jeleznek, az egyenlőség szenvedélye által felizgatott tömeget néma haragra gyullasztják, mely a legcsekélyebb elégedetlenség mellett is valóságos dühbe tör ki. E tömeg inkább az erőszaknak engedelmeskedik, mint a jognak, s mihelyt a hatalom akár gyöngeségből, akár feledékenységből elmulasztja az erőszak alkalmazását, legott kiüt a lázadás. Íme a mi húsz forradalmunknak eredete és oka. Egy nemzet sem teheti magát túl a természetén és a történelmen anélkül, hogy ne lakoljon érte: a tapasztalással és a józan ésszel való dacolás halálos bajt okozhat. A szabadság tekintély nélkül fejetlenség; az egyenlőség rendi különbség nélkül zűrzavar.

VII. A francia forradalom és a testvériség

Van egy szó, melyet a kereszténység az egész polgáriasult világon elterjesztett s népszerűvé tett. E szó Isten szeretetét jelenti az emberek iránt s az emberekét egymás iránt. E szó egyértelmű mindazon önfeláldozással, mindamaz áldozatokkal és hőstettekkel, melyek a keresztény hit sugallatára tizenhét századon át végbevitték. Nincs, ami oly általános elismerésnek és közbecsülésnek örvendene, mint e szó: caritas; e szóban ki van fejezve az, ami az isteni kegyelem által érintett emberi lélekben a legtökéletesebb. Ámde a francia forradalom szemében e csodálatos szónak egy igen nagy hibája volt s ez az, hogy a kereszténység nyelvéből van kölcsönözve. El kellett világiasítani az eszmét, melyet kifejezett; föl kellett cserélni a keresztény szót profán vagy legalább ilyennek tartott szóval. Mert voltaképpen a testvériség szó is keresztény eredetű, amennyiben csakis a kereszténység tanította meg a világot arra, hogy az emberek mind testvérek, mert valamennyiöknek egy és ugyanazon atyjuk van: az Isten. Egyébként az ellen, hogy a forradalom e kifejezést választotta, éppen semmi kifogásunk sem volna, ha az a közös haza gyermekeit, ahelyett, hogy egymáshoz közelebb hozta volna, szét nem választja s a párt-gyűlöletet meg nem örökíti.

A francia forradalom és a testvériség: mily ellentétes két fogalom! Alig tört ki az 1789-iki forradalmi mozgalom, már is a legvadabb gyűlölet szabadon dühöngött az egész országban. E testvérek, úgy látszik, csak azért írták nyilvános épületeikre a szabadkőművesség által kiesztelt kifejezést, hogy egymást annál nagyobb pokoli élvezettel fojtogathassák. A girondisták, a hegypártiak, a herbertisták, a rémférfiak, szóval minden párt a legyőzött ellenfelek lemészárlásával jelezte uralomra jutását. És e különös testvériség uralma nem csak a lázongó és fölkapart fővárosra szorítkozott: az új apostolok által adott jelre az ország minden nagyobb és kisebb városában azok, akik együtt nevelkedtek s még tegnap a legjobb barátságban éltek, egymás ellen törnek, kölcsönösen vádaskodnak s egymást gyilkolják. Ha még emez öldöklési düh, e korszak nyelvén szólva, legalább csak a kiváltságos osztályok vérével érte volna be; de nem, munkások, földművesek, a nép fiai, a legszerényebb sorsú iparosok is tömegesen áldozatul esnek a proskripciónak, mely semmi kort, nemet vagy állapotot nem kímél. A testvériség jelszava alatt, e szó értelmének véres csúfjára, a legremítőbb büntetteket vitték végbe.

A dolog éppen nem meglepő. Okvetlenül ezt kellett eredményeznie az olyan forradalomnak, amely minden vallási eszme kiirtására tört s ez által az emberi természet legaljasabb és legönzőbb szenvedélyeit szabadította föl. A vallás, a religio, mint már e név is mutatja, az embereket nemcsak Istenükhöz fűzi, hanem magában az emberiségben is a legerősebb és legszorosabb viszonyt hozza létre, az embereket ugyanazon hitben, ugyanazon közös reményben, oly szeretet példáival és tanaival egyesíti, amely messze, az emberi gyöngeségen felül, bírja forrását és mintaképét. Tépjétek szét e köteléket s merő ellentétes érdekek- és oly mohó vágyak- és szenvedélyekkel álltok szemben, amelyek minden áron kielégítést követelnek; s mivel e világ láthatárán túl semmi remélni valójuk sincsen, minden útjokban álló korlátot kérlelhetlenül lerontanak. A vallásnak alapját képező áldozat fogalmának híján még a haza is, melynek szintén összekötő kapocsnak kellene lennie, minden pártnak csak arra szolgál, hogy az egyesek a nagy tömeget kizsákmányolják. Kell-e a fölött csodálkozni, hogy miután a vallásos érzetet szívéből kiölték, a világ legbékésebb és legműveltebb népe a világ legvérengzőbb népévé válik? *Homo homini lupus*, mondja a pogányság hosszú, élő példákban gazdag tapasztalatai alapján. Önkénytelenül is eszünkbe jut Plautus eme mondása, midőn a múlt század ama tízéves időszakára gondolunk, mely alatt

emberi alakot öltött vadállatok terjesztették Franciaországban a forradalmi testvériség uralmát.

E rémtettek által gyakorolt benyomás enyhítésére, tudom, azt hozzák föl, hogy ez a régóta elfojtott harag hirtelen fellobbanása volt... De hát íme, azóta már száz év elmúlt s nem veszem észre, hogy a francia forradalom által szült pártgyűlések hevesességükből csak valamit is veszítettek volna. A mély és talán orvosolhatlan visszavonásban még mindig ugyanazon testvériségnek szelleme mutatkozik. Az 1848-iki júniusi napokról nem is szólva, a kommun vérengzései 1871-ben nem kevésbé iszonyatosak, mint az 1793-iki rémesemények. És még ma is, amily fájdalommal, éppen oly bizonyossággal állíthatom, hogy, mihelyt a közrendet fenntartó hatalom, mely ma jobban van szervezve, mint volt a múlt század végén, erélyéből enged, a rémjelenetek újra ismétlődni fognak. A különbség csak abban fog állani, hogy a rombolást ma sokkal tökéletesebb eszközökkel vihetik végbe. De ha meg is engedném, hogy az erkölcsöknek szelídülése mellett e szomorú eshetőségek egyelőre be nem következnek, azt az egyet még sem lehet eltagadni, hogy Franciaországot a forradalom pártokra szakította, s hogy e szakadást a pártgyűlések ma is fenntartja. Íme az ellenség! halljuk minden oldalról s e kiáltás a különböző vélemények szerint majd a katolikusokra, majd a legitimistákra, majd a bonapartistákra, majd a republikánusokra vonatkozik. Rágalom-e az, midőn – csak egy példát hozva föl – azt mondom, hogy a mi újkori jakobinusaink Franciaország legdühösebb ellenségeit sem gyűlölik annyira, mint a franciát, mihelyt észreveszik, hogy ez reverendát vagy szerzetesi ruhát visel? Mily vad örömkialtást hallatnak a radikális sajtó összes közegei, valahányszor egy iskolából vagy kórházból néhány szegény irgalmas nővért kiűznek, kiknek csak az a bűnük, hogy nem világiak. A forradalom e természeténél fogva nagylelkű és lovagias népben oly vad ösztönöket fejlesztett, melyek fölött az egész világ megütközik.

Nincs benne kétség, hogy e pártokra szakadás és e pártgyűlések a francia forradalomnak tulajdonítandó. Ez osztotta föl a nemzetet annyi ellenséges táborra, ahány igény támasztott az uralomra.

A *Fronde* mozgalmi, ezen valóságos gombostűharc óta egész 1789-ig, tehát másfél századon keresztül nem volt a világon ország, mely annyira egyértelmű s oly nyugalmas lett volna, mint Franciaország. Vítás kérdések ugyan ezen időben is támasztattak; s a befolyások és a vélemények harcai fölötté élénkebbek voltak; egyébként az ilyen eszmemozgalmak és érdekviták a népeknek mintegy éltető elemét képezik: de a pártokat, melyek oly halálos gyűlölettel viseltetnek egymás iránt, hogy egymást kölcsönösen törvényen kívül helyezik s a vesztőhelyre viszik; az állandó szellemi polgárháborút, mely minden tizenötödik vagy tizennyolcadik évben testvérgyilkos villongásokba tör ki; az évszázados egyenetlenséget, mely napról-napra nő s melynek megszűnésére semmi kilátás: mindezt a francia forradalom szülte, amely e bűnét még ama hazugsággal is tetézte, hogy e visszavonást és gyűlést testvériségnek nevezte.

VIII. A francia forradalom és a tulajdon

A legnagyobb tévedés, amelybe a közönséget erőnek erejével ejteni akarták, az, hogy a francia forradalom visszaadta a földbirtokot a parasztnak s hogy 1789 előtt a földbirtoklás csaknem kizárólag a nemesség és a papság előjoga volt. Nem hiszem, hogy valaha vakmerőbb hazugságot vetettek volna oda az együgyűek hiszékenységének. Ez csakis azokkal szemben képezheti vita tárgyát, akiknek érdekükben áll a történelmet meghamisítani. A parasztnak már jóval 1789 előtt földbirtokosok lettek és pedig oly mérvben, hogy ehhez képest ma sokkal rosszabbul állnak. Mert míg ma a művelhető földnek csak nyolcadik vagy kilencedik részét bírják, a forradalom előtt Franciaország talajának fele volt az övék. A nagy különbség az országunkban utazó idegeneket is meglepte.²⁴ A nagybirtok, mely ellen a forradalmi iskola mód nélkül kikelt, annyira nem nyelte el a többit, hogy Necker szavai szerint: „Franciaországban végtelen sok volt a kis földbirtok.” De sőt a földbirtok már talán túlságosan is szétagrítatott annyira, hogy e körülmény magukat az ekonomistákat is nyugtalanította. „Az örökségek felosztásával, írja Turgot, annyira jutottunk, hogy ami eddig egy családnak éppen elég volt, most öt-hat gyermek közt osztatik fel. E gyermekek és családjaik nem lesznek képesek többé a földből megélni.” A legnagyobb tévedés tehát azt állítani, hogy a parasztnak a forradalom által lett földbirtokossá s hogy a földbirtok felosztása 1789-ben kezdődik. Ezek oly naív mondások, melyeket a kávéházak szónokaira kell hagyni s melyeknek komoly író tollából nem volna szabad kikerülniök.

Nem lehet azonban a francia forradalomtól elvitázni azt, hogy a földbirtok felosztásában különösen az örökségi részek egyenlősítése által annyira ment, hogy a talajt valósággal fölragrította s hogy a boldogság teljes legyen, a föld terhét megkészszerelte vagy megháromszorozta. Ez a forradalom műve, és ez ma már annyira véstetjes, hogy szinte kétségbe kell esni a földbirtok sorsa fölött; az állami illetékek óriási terhe már-már teljes elpusztulással fenyegeti. E siralmas állapot okául a száz év óta kifejlett katona-ügyet szeretik odaállítani: igaz ennek is nagy része van benne s alább ki fogjuk fejteni, kit terhel e miatt a felelősség. Ámde az 1789-iki forradalmi mozgalom által megteremtett szociális állapot elemzésénél kissé mélyebbre is kell hatolni. A földbirtok pusztulásának főokát a francia forradalom által megteremtett állami eszme túlzásaiban kell keresni. Mióta az állam minden magánkezdeményezést megnehezítve, sőt elfojtva, önmaga akar mindenről gondoskodni, mindent megalkotni, mindent szervezni és igazgatni: iskolákat, az igazságszolgáltatást, a közigazgatást, a pénzügyet, – hja azóta, hogy mindeme terheket elviselhesse, a magánvagyon, mint a citromot kell facsarnia, s belőle egyenes s nem egyenes adók, betáblázási, csereszerezési, örökségi s a magán élet egyéb viszonyait sújtó illetékek címén mindent, amit csak lehet, ki kell sajtolnia s minthogy végelemzésben minden a földbirtokból indul ki s minden arra megy vissza, ez lévén a közgazdagságnak alapja, a rendszer egész súlyát és terhét a földbirtok viseli. E rendszer oda fog vezetni, hogy a folyton növekedő s ma is már túlságos megterhelhetés következtében minden haszon a birtok után az állam kezére fog kerülni, az állam lesz az egyedüli örökös, az egyedüli javadalmas. Ha ez az, amit a francia forradalomnak tulajdonítandó birtok-felszabadulás alatt értenek, azt kell kérdenem: van-e még a szavaknak saját jelentőségük?

Igaz ugyan, hogy a forradalom a papi földbirtokot egészen s a nemességét nagy részében eladta: s a jelen év folyamán nem egy beszédben fogják magasztalni a demokraciának tett eme szolgálatot. De vajon a nép, vajon a kisbirtokosok huzzák-e a hasznot ezen elkobzásból, mely a legnagyobb történelmi botrányok közé tartozik? Oh nem, ezerszer nem. Ha meg

²⁴ L. az angol utazónak Young Arthurnak észrevételeit *Tocqueville: l'Ancien régime et la Révolution* című munkájában 37. l.

akarnak erről győződni, elég ezen még inkább nevetséges, mint gyűlöletes eladások jegyzőkönyveit megtekinteni. A papság és a nemesség összes birtokait értéknélküli papírré Voltaire-szellemű polgárok vették meg, akik éppen olyan gúnyt űztek a népből, mint a vallásból és az arisztokráciából; pénzüzerek, akik a papírpénz értékének 100-ról 1-re való leszállításával potom áron nagyszerű uradalmakhoz jutottak.

Az alsóbb néposztályok azonban ezen alig jellemezhető rablás mellett éppen semmit sem nyertek, de sőt még veszítettek; mert a közszolgálatok legnagyobb része, az oktatásról, a kórházak fentartásáról, az isteni tisztelet-, a szegények- és a betegekről való gondoskodás, sőt részben maga a katonai szolgálat is ősi időktől fogva a papság és a nemesség birtokaival szorosán össze volt kötve, mindeme terhek csaknem kizárólag a papságot és a nemességet terhelték, a nemzet többi része pedig ezen nagy költségektől ment volt, mindez nem reá tartozott. Mi lett ellenben annak a következménye, hogy e javadalmak igazán nevetséges áron a múlt század pénzüzéreinek és Voltaire-szellemű polgárainak kezére jutottak? Ama nagyon egyszerű, de nem kevésbé siralmas tény, hogy minden közszolgálat a nép vállaira nehezedett s e nép, hogy mindennek megfelelhessen, az adók különféle nemei alatt szinte összeroskad. A papság és a nemesség javaival néhány bankó árán meggazdagodott spekulánsok e nem remélt szerencsére markukba nevehettek; de annak, hogy a tulajdonjog ily nagy megsértéséből a francia demokrácia a legcsekélyebb hasznot is húzta volna, semmi nyomára sem akadunk.

Nagy volt valóban a sérelem, melyet a tulajdonjog 1789-ben szenvedett és ha a tulajdonjog e sérelem dacára még ma is érvényben van, azt egyesegyedül annak lehet köszönni, hogy az isteni törvény és az Egyház tana, az álbölcsek bosszúságára, még nem vesztette el egészen a lelkek fölötti uralmát. Az egyéni tulajdonjog nem kevésbé törvényes, nem kevésbé tiszteletreméltó, mint a társulati tulajdonjog; mert ha az első az emberi személyiség jogaiban gyökerezik, a másik a szintolyan természetes és szent társulási jogon alapszik. Marx Károly, az újkori szocializmus egyik vezére el nem mulasztotta Tőke című munkájában a tulajdonjog ellenében érvül fölhasználni a gyászos példát, melyet a francia forradalom az Egyház javainak elkobzásával nyújtott. És csakugyan az, amit többen évszázadokon át bírnak, kevésbé sérthetetlen volna, mint az, amit egy ember csak tegnap óta bír? A mai kommunisták azt mondják, hogy ők a földbirtokot nemzetivé tenni akarják, midőn az egyesek jogait az államra átruházzák; de vajon az 1789-iki alkotmányozók és utódjaik mást akartak, midőn a papság javait s a nemesség birtokainak nagyrészét nemzeti tulajdonnak nyilvánították? Az elv ezeknél és amazoknál teljesen ugyanaz, s a múlt század forradalmárai megmutatták, miként kell a fosztogatásokat a jövőben tovább folytatni.

Mondhatnak akármit, de ez oly precedens, mely ha jóvá nem tétetik, hazánk sorsát örökös veszedelemmel fenyegeti. Igen nagy hibául rójuk föl a restauráció kormányai- és kamaráinak, hogy a tulajdonjog elvének visszaállításánál nem azon módot alkalmazták, amely a közlelkiismeretet tökéletesen kielégítette volna. A helyett, hogy a kivándorlottaknak kárpótlásul egy milliárdot megszavaztak, ez összeget inkább azok között kellett volna szétosztaniuk, akik a nemzeti javakat az állami tekintélyre támaszkodva, többé-kevésbé jóhiszeműleg kezükre kerítették, az elkobzott javakat pedig törvényes birtokosaiknak kellett volna visszaadniuk. Ugyanígy kellett volna eljárni a papsággal szemben is. Csakis így lehetett volna ama végzetes s nagy sérelmet, melyet a tulajdonjog 1789-ben szenvedett, teljesen jóvá tenni. De hagyjuk az elmúlt dolgokat, hisz ezeken már úgy sem segíthetünk. Annyi bizonyos, hogy a szocializmus csírája a francia forradalomban rejlett és ha, miként félni lehet, a szocializmus elméletei a jövő században vagy talán később megvalósulnak, a felelősség érte első sorban az 1789-iki alkotmányos gyűlést terheli.

IX. A francia forradalom és a munka

A francia forradalomnak nemzetgazdasági alapeszméje Turgotnak a múlt század végén nagy lelkesedéssel fogadott ezen mondásában van kifejezve: „A baj forrása abban rejlik, hogy az ugyanazon mesterséget folytató emberek szabadon gyülekezhetnek s társulatokká alakulhatnak.”²⁵ Az ember azt hiszi, hogy álmodik, midőn ma a különben szellemes ember tollából kikerült eme balgaságot olvassa. Az, amit Turgot, kora nézeteinek hű tolmácsa, a baj forrásának nevez, az a természeti jognak egyik főtörvénye. A dolog természete ugyanis magával hozza, hogy az egy mesterséget űző iparosok, s az ugyanazon munkát végző munkások ügyeiknek megbeszélése s érdekeiknek megvédése céljából összegyűlhessenek, mert különben az emberi érdekközösség és a társulási ösztön fogalmáról teljesen le kell mondani.

Ez iránt a világ 1789. előtt teljesen tisztában volt.

Miután az egyház által hirdetett elvek a rabszolgaságot lassan-lassan hűberré változtatták, s a munkást utóbb teljesen fölszabadították, az Egyház végre a munkásosztályban, úgy mint egyebütt, a társulásnak annyira áldásos jogát juttatta érvényre. Az általa hirdetett kiengesztelődés és testvéri szeretet elveinek hatása alatt minden mesterségben s minden iparágban az erők s egyéni akaratok egy közös működési központ köré csoportosultak. Az emberek érezték, hogy csak úgy lehetnek erősek, ha egyesülnek, s hogy az ugyanazon rendű munkásoknak ezen erkölcsi egyesülésében az egyed biztosítást és pártfogást talál. *Vincit concordia fratrum*, a testvérek egyetértése diadalra vezet, ez volt a régi párizsi iparosok és mesteremberek szövetkezetének jelmondata. Anélkül, hogy a testület az egyedet elnyelné vagy szabad mozgásában s kedve szerinti működésében akadályozná, a munka mégis többé kevésbé közös volt, mely mellett mindenki kifejthette tevékenységét, s egyúttal föltaálhatta szerencsáját és becsületét. A hasonló foglalkozás kötelékei által ily szoros összeköttetésben álló emberek mindig összetartottak, akár a közös érdek, akár a hírnév forgott kérdésben.

Ily viszonyok között az erős mellett a gyöngye is fenntarthatta magát; s a gazdagság és értelmiség nemcsak senkinek pusztulását nem okozta, de sőt mindannyioknak javára szolgált. Szóval mindazokat, akik valamely városban egy és ugyanazon mesterséget gyakorolták, e mesterség összetartotta s olyan társulatban egyesítette, amelyben az iparosok egymással folytonosan érintkeztek, egymást becsülték és szerették. Ez volt hat századon keresztül ama nagy és szép intézménynek képe, mely a politikai és társadalmi gazdaság történelmében cég néven szerepel.

Senki sem vonja kétségbe, hogy az évek hosszú során át e térre is sok visszaélés csúszott be s hogy az idővel szűknek bizonyult intézménynek több levegőre, több világosságra, több mozgásra, több szabadságra volt szüksége. Az idő haladása- és az ipar fejlődéséhez képest ezen intézmény is reformot igényelt. Egy pontnál sem mulasztjuk el – ez a jelen könyvnek alapeszméje – az 1789-iki reformmozgalmat a forradalmi mozgalomtól megkülönböztetni. Ha javítani akartak volna, ezt csak helyeselni tudnák; de a létezőt lerombolni s helyébe semmit sem tenni, örültség. Az életerős fát csak azért, mert valamelyik ága kiszáradt, nem szokás kivágni. A házat, mivel falain moh mutatkozik, nem kell mindjárt lebontani. A székesegyházat, mivel bolthajtásai alatt pókháló és por gyülemlett össze, ezért még le nem döntik. Ezt sugallja legalább az egészséges gyakorlati emberi ész; ezen gyakorlati józan ész pedig az élet mestere úgy a népekre, mint az egyes emberekre nézve. Ámde az 1789-iki emberek, – mert hisz ezekről beszélünk és nem az 1793-iki őrvongókról – nem értették az ilyen beszédet; rombolni s mindig csak rombolni, ez volt jelszavuk. A szóban levő tárgynál is csak úgy, mint a többenél, egyetlen egy eszméjük, egyetlenegy szenvedélyük volt: semmit sem

²⁵ 1776. évi március 12-iki rendelet.

hagyni meg abból, ami eddig létezett. A munkának eme szervezetét, melyet az idő, a tapasztalás és a gyakorlati ész hozott létre; mely az országnak hosszú évszázadokon át nyugalmat és gazdagságot biztosított; mely a munkások közötti egyetértést fenntartani képes volt; mely a francia ipar jó hírnevét és dicsőségét előmozdította; ezen szervezetet, melyet fölfrissíteni, kiigazítani, a kor szükségletei- és kívánalmaihoz képest megreformálni kellett volna, ezt a szervezetet Turgot és Rousseau tanítványai a vak düh egy pillanatában szétdúlták s ez által a következő kornak, a megoldás minden segédeszköze nélkül, a legborzasztóbb problémát hagyták hátra örökségül.

Egyébként – s ez mutatja leginkább a francia forradalom nemzetgazdászati tanainak kárhuzatos voltát – a forradalom emberei nem is cselekedhettek másképpen, ha csak az egész rendszert megtagadni nem akarták. A francia forradalom, mely Rousseau „Contrat Social”-jának elveit, elismerem, logikai következetességgel alkalmazta, a nemzetgazdászati téren úgy, mint minden más tekintetben, csak két tényezőt ismert: az egyedet és az államot. Ezen fölfogás szerint az egyed és az állam közötti közvetítő testületeknek, önálló önkormányzattal bíró egyesületeknek, s olyan társadalmi szervezeteknek, melyek saját erejükből állanak fenn, semmi létjoguk sincsen; ezen fölfogás csakis azon társulatokat tűri meg, amelyeket az úgynevezett közös akarat, mint minden jog és hatalom forrása, hoz létre; más szóval a teljesen egyenlő jogokkal felruházott egyedek tömege egyrésztől, s a minden természetes és társadalmi hierarchiát megszüntető állami hatalom, mely ama tömeget kénye-kedve szerint vezeti, másrésztől: íme ebben állott amaz elmélet, melyet 1789-és 1791-ben kieszelték és megállapítottak.

Az ezen elméletből önként folyó s kimaradhatatlan következményeket ma már saját szemünkkel láthatjuk. Ezen elméletnek szerzői föl nem fogták a társadalmi probléma mibenlétét; feledték, hogy a föltétlen munkaszabadság elve a Turgot által „a baj forrása”-nak nevezett társulási jog korrekтивuma nélkül a szegényeket és gyöngéket a gazdagok és erők önkényének szolgáltatja ki. A szabadság külszíne alatt a munkást elszigetelték; az elszigeteltség pedig gyöngeség. Az egyed egészen magára hagyatott; a testülettel együtt, melynek azelőtt tagja volt, minden anyagi és erkölcsi támasza is odaveszett. A társulati szervezeten alapuló tekintély; a társulati atyai gondoskodás; a lelkekért való felelősség; az iparosok közötti testvéri szeretet; a közös munkaszabályok; a becsület-, a hírnév- és a keresetre vonatkozó érdekközösség; a mesterek, a legények és a tanoncok közötti viszony; a gyöngék védelme az erőkkel, a kicsinyek oltalma a nagyokkal szemben: mindez megszűnt, mindennek semmi nyoma többé. S e helyett mit látunk? A féktelenségig szabad versenyt s életfenntartási küzdelmet, melyben a saját erejére szorítókozó egyed a többit legyőzni s ha másképp nem megy, tönkretenni iparkodik; zavart, melyben a küzködők egymást lökdösik, szorítják, lábbal tiporják, szóval felülről elnyomást, alul szolgálást, veszekedést mindenütt, békét s egyetértést sehol: íme ilyen helyzetbe hozta a francia forradalom a munkásosztályt.

Igaz ugyan, hogy ezen visszás állapot megszüntetése végett azóta már több rendbeli kísérlet tétetett, s ezen reakciót csakugyan több tekintetben siker is koronázta; de, kérdem, nem kellett-e a francia forradalommal szakítani, hogy ezen még nagyon tökéletlen eredmények is elérhetők legyenek? Igen, dacára annak, hogy Turgot s az 1789-iki többi nemzetgazdászok az egyesületi rendszert kárhuztatták, mégis időről-időre az iparosok és munkások számára különféle segélyegyleteket, bankokat, és pénzintézeteket láttunk alakulni, amelyeket a nyilvános hatalomnak, addig is, míg törvényes szentesítést nyertek, el kellett tűrnie; s végre is a közvélemény a parlamentet arra kényszerítette, hogy az 1791-ik évi június 27-iki törvényt eltörölje s a társulati jog elvét az 1884. március 21. törvénnyel visszaállítsa.

Az 1789-ben annyira félreismert és megtagadott társulati jog érdekében kifejtett eme reakcionális mozgalmak mind megannyi diadalok a francia forradalom fölött, amelynek fő- és alaptévelye az volt, hogy az egyed és állam között semmiféle közepes testületet el nem ismert és meg nem tűrt.

Ne álljon senki elő ama szembeszökőleg hamis érveléssel, melynek segélyével a forradalom hívei a nemzetgazdaság terén száz év alatt észlelhető némi haladást az 1789-iki mozgalomnak tulajdonítani szeretik. Ezen szofizma, melyet a forradalom dicsőítőinek szájából nemsokára egészen az unalomig lesz alkalmunk hallhatni, a gondolkozó ember előtt egy pillanatig sem állja meg a helyét.

Nézzétek, fogják mondani, mily haladás észlelhető a múlt század vége óta a közgazdaság terén: a munkás jobban ruházódik, jobban táplálkozik, kényelmesebben lakik, mint azelőtt; ez csakis a francia forradalomnak köszönhető. Ez csakis hamis következtetés alapján állítható, fogjuk viszont mi mondani. Ha a jelen közgazdasági állapotok bizonyos tekintetben jobbak, mint voltak azelőtt, úgy ez egészen más okoknak tulajdonítandó; ezen okok: a természettudományok s különösen a fizika és a vegytan haladása, az új találmányok és fölfödözések, a gáz és a villamosság alkalmazása az emberi munka különféle nemeire, a könnyű közlekedési eszközök, a kereskedelmi összeköttetések, a jobb utak, a vasutak s ezeknek folytonos szaporodása, szóval a szellemi életben s különösen a művészeti téren észlelhető általános mozgalom. Mindezeknek azonban semmi közük sincsen a francia forradalom tanaihoz s műveihez. Hiszen éppen így lehetne a tudós Jenner²⁶ kutatásait is az 1688-iki angol forradalomnak, s Pasteur találmányát az 1875-iki francia alkotmánynak javára írni. Az ilyen különböző rendű dolgok sehogyan sem függnék össze. Különben, hogy a francia forradalomnak az említett javításokban semmi része, legfényesebben bizonyítja az, hogy a francia forradalom tanait leghatározottabban visszautasító államokban, mint például Angolországban a közgazdaság terén legalább is olyan haladást vehetünk észre, mint minálunk. A fentebbi következtetés tehát hamis, még ha igaz is volna, hogy a munkások mai állapota oly rózsás és kielégítő; a *Germinal* szerzője nem olyannak találta, midőn a mai bányamunkások sorsát leírta.

Hagyjuk tehát a szofizmát, s mondjuk ki a szembeötlő igazságot: a francia forradalom semmit sem tett, ami által a munkásosztályok sorsát megjavította volna; sőt ellenkezőleg csak egyenetlenséget és zavart idézett elő a munkás világban; anélkül, hogy valamivel pótolta volna, eltörülte a céheket, eme jól szervezett társadalmi egyleteket, melyek a kicsinyeket és nagyokat, a gyöngéket és erőseket, a szegényeket és gazdagokat az ugyanazon mesterségen alapuló rokonság kötelékeivel nagy hierarchikus szervezetekben egyesítették; szabaddá tette a munkát, de bilincsekbe verte a társulási szabadságot, amannak elkerülhetetlenül szükséges korrektívumát és kiegészítését; a munkásokat szétválasztva, szétszórva, természetes elüljáróik vezetése alól kivonva, egészen védtelenül kiszolgáltatotta a sötétben működő titkos társulatoknak, ahol a kóbor és lelkiismeretlen politikusok zsákmányaivá lettek; megteremtette a legújabb kor legnagyobb baját a tőke és a munka antagonizmusát; s valahányszor e szomorú állapot megorvoslásáról van szó, mindannyiszor újra vissza kell menni a forradalom pályáján s egymásután életbe léptetni az általa elpusztított műveket s kiigazítani közgazdasági és társadalmi hitvallásának tévelykeit.

²⁶ Jenner Ede híres angol orvos (†1823) födözte föl az emberoltás hasznosságát.

X. A francia forradalom és az oktatás

Spencer Herbert kortársunk, akit a kereszténység ellenei különösen magasztalnak, csak a józan ész sugallatát követve a minap a következő sorokat írta:

„A szellemi műveltségtől erkölcsnemesítő hatást várni, holott a tények világosan ez ellen szólnak, már magában véve is nagy sületlenség. Micsoda összefüggés létezhetik a szavakat jelentő írásjegycsoportoknak megtanulása és a magasabb fokú kötelességérzet kifejlődése között? Képzelfelhető-e, hogy ama könnyűség, amellyel valaki a hangokat fennakadás nélkül jegyekkel kifejezheti, egyszerismind a jónak gyakorlására is fogja buzdítani? Avagy talán rokonszenvet ébreszt az egyszeregy tudása és az osztási számművelet ismerete az emberi szívben s a felebarátnak kárára törő szándékot elnyomja? S ki hiszi, hogy a helyesírási gyakorlatok és nyelvtani elemzések képesek az igazságosság érzetét fejleszteni vagy pedig a földrajzi ismeretek az igazság iránti tiszteletet fokozni? Mindezen okok csak oly viszonyban vannak a jelzett eredményekkel, mint a testgyakorlat, mely csak a kéz erejét fejleszti és a lábakat izmosítja. Azon hit tehát, hogy a tankönyvek és a tudományos olvasmányok az erkölcsöket megjavíthatják, korunk babonái közé tartozik.”²⁷

Ezen babona pedig, mely ellen Spencer Herbert teljes joggal kikel, a francia forradalomnak egyik fő jellemvonása. A népet a vallás gyakorlata nélkül csakis az ismeretek terjesztése által jó erkölcsökre vezetni, ez volt a múlt század forradalmi embereinek kedvenc eszméje, amelyet az ő tanítványaik szemek előtt továbbfejlesztettek. E pontra nézve azonban ezek is, meg amazok is nagyban eltérnek a *Contrat Social* szerzőjétől, akinek egy józan pillanatban a következő vallomás csúszott ki tollából: „Nem hiszem, hogy az ember vallás nélkül erényes lehessen; magam is sokáig vallottam e hamis nézetet, de már kiábrándultam belőle.”²⁸ Nem akarunk sokáig bíbelődni e „hamis nézet”-tel, vagy jobban mondva, óriási tévéllyel, melyet a Mirabeau-k, Talleyrand-ok, Condorcet-k, Lanthenas-k, Lakanal-ok, Lepelletier de Saint-Fargeau-k korunk forradalmáira áthagyományoztak. Nem lehet annak semmi gyakorlati érzéke s a lélektani és erkölcsi jelenségek megfigyelésére képtelen, aki nem látja, hogy az oktatás magában véve még nem elégséges az egyed boldogságának és az államok virágzásának biztosítására; hogy a tudomány nem egyéb, mint eszköz, mely a szerint, amint kezelik, életet vagy halált okozhat, jót vagy rosszat eredményezhet, s hogy amily termékeny a jótéteményekben, midőn az erény használja, éppen oly mérvben rombol és pusztít s a társadalom ellen új fegyvereket készít, ha a bűn kezeibe kerül; hogy tehát a tudomány nem ama csallhatatlan gyógyszer, mellyel a múlt század forradalmárai a világ összes bajait meggyógyíthatni remélték; mert ahelyett, hogy e bajokat megszüntetné, új bajokat okozhat s enyhítő gyógyszer helyett ölü mérreggé változhatik.

S ez nemcsak a kereszténységnek tizenhatszázados felfogása; hanem az őskori bölcsesség is hasonlóképpen nyilatkozik legnagyobb mesterei által: „Erény nélkül, mondja Plátó, a tudományok mind igen károsak”²⁹; és másutt: „A tudomány, elválasztva az igazságosságtól és az erénytől, nem egyéb, mint képesség a rossz elkövetésére”³⁰; és ismét: „A tudatlanság nem a legnagyobb s nem a legfélelmetesebb baj; a sok ismeret s a sok tudomány, ha rossz neveléssel párosul, sokkal veszedelmesebb.”³¹

A forradalmi neveléstudomány mesterei ezt nem akarják megérteni; ők az oktatásnak bizonyos benső erőt tulajdonítanak, mely egymaga is elégséges arra, hogy az embert jó

²⁷ Spencer Herbert: *Préparation à la science sociale par la psychologie*.

²⁸ Rousseau János Jakab levele d'Alemberthez; munkáinak 1829. évi kiad. I. k. 404. l.

²⁹ *Alcibiades* a Dridot-féle kiadás 198 l.

³⁰ *Menex* 571. l.

³¹ A törvényekről írt VII. könyvében.

erkölcsökre vezesse. Az iskolák létezése óta egészen 1789-ig nem volt nevelészetű rendszer, mely a vallási eszmét kizárta s magát ettől függetlenítette volna. Ez tisztán csak a francia forradalomnak szüleménye és semmi meglepő sincs abban, hogy a forradalom hagyományaihoz hű tanférjak a forradalom nevelési rendszerét napjainkban újból érvényre juttatni iparkodnak. Fölösleges volna itt újra kimutatni, amit beszédeinkben s lelkipásztori intelmeinkben már oly sokszor megtettünk, ti. hogy a haladás dölyfös párthívei e tekintetben még a pogányságnál is mélyebben süllyedtek, amennyiben nem tudják megérteni Plátóval, hogy az erény voltaképpen „Isten követésében” áll; hogy az erény az isteni tökéletességeknek visszfénye az emberi lélekben; hogy az igazságosnak és becsületesnek fogalma szoros összefüggésben áll a legfőbb törvényhozóval, akitől egyedül nyeri parancsoló és kötelező erejét; hogy az Isten az ész világában úgy tükröződik vissza, mint az erkölcsi törvény örök és csálhatatlan kifejezése, hogy Ő a szentségnek nemcsak létoka, hanem kötelező példája; s hogy következőleg az erényt Istentől, aki annak kezdete és alapja, elválasztani annyi, mint azt lehetetlenné tenni és megsemmisíteni. Igazán azt kell hinnünk, hogy a forradalmi neveléstudomány hívei a mostaniak, úgy mint elődjeik, soha sem kíséreltek meg a nevelés nehéz munkáját. Másképp nem érthetnők, hogy minden isteni támasz s fensőbb indok nélkül, csakis a vallás mellőzésével szerkesztett tankönyv segélyével remélhetnék legyőzni amaz ellenszegülést, amellyel az erény a gyermek szívében találkozik; a nehézséget, mely abban rejlik, hogy a gyermeki szív talaja az erkölcsi kultúrára nézve többnyire nagyon kedvezőtlen; amaz önzést, mely mindenben az élvezet vagy a szeszély kielégítését keresi; ama túlnyomó uralmat, melyet az érzéki élet a szellemi élet fölött gyakorol; a gyermeki szív vonzalmát mindahhoz, ami önszeretetének hízeleg s ösztönszerű ellenszenvét minden ellen, ami fészélyezi, korlátozza, szabályozza; egy szóval mindama fel-feltünetező hajlamokat és szenvedélyeket, melyek a figyelmes és lelkiismeretes nevelőt nyugtalanítják s figyelmét ébren tartják. Bármennyire is meg legyenek győződve az ábécé és az egyszeregy erkölcsnemesítő erejéről, mégis alig lehet megérteni, hogy különben komoly férfiak ennél nagyobb súlyt nem fektetnek arra, hogy a gyermekek lelkébe Istennek, mint legtökösabb gondolataik és cselekedeteik tanújának és bírójának fogalma beoltassék; azon Istené, aki előtt semmi sem marad elrejtve s aki a veséket és a szíveket vizsgálva oda is lát, ahová a nevelő, az atya és az anya tekintete be nem hatolhat, így fogta föl s hajtotta végre a kereszténység tizenhét századon át az erkölcsi nevelés nagy munkáját.

Vallás nélkül, miként a tapasztalás állandóan tanúsítja, a gyermeknevelés soha sem sikerül s merő csalódással jár. „Aki az Istent nem szereti, írja Bossuet, mondhat, ígérhet akármit, mégis csak önnönmagát fogja szeretni.”

Condorcet és Lakanal nevelési elméleteinek alkalmazása után néhány évre a köztársaság VIII. esztendejében a belügyminister ezen szavakba foglalta össze a forradalmi pedagógia eredményeit: „Az elemi iskolák csaknem mindenütt üresek. E szomorú jelenség két okra vezetendő vissza: az első az úgynevezett „oktatók” rossz megválasztásában rejlik, akik majdnem mindenütt tudatlanok és erkölcstelenek s akik kineveztetésüket csakis amaz állítólagos honpolgári érzületüknek (civisme) köszönik, amely voltaképpen nem egyéb, mint az erkölcsösségnek és tisztességnek feledése. A másik ok a vallási elveknek még mindig teljes erejében és hatásában keresendő; a megalkotott iskolai törvények sértik a vallásos meggyőződést, a tanítók pedig azonfelül vakmerő gúny és megvetés tárgyává teszik.”³² Egy évre rá Portalis a törvényhozó testület előtt ezeket monda: „Itt az ideje, hogy az elméletek a tényekkel szemben elnémuljanak. Nincs oktatás nevelés nélkül, s nincs nevelés erkölcs és vallás nélkül. A tanítók eredmény nélkül tanítottak, mert elég oktanul kimondatott, hogy az iskolákban vallásról beszélni nem szabad. A közoktatás tíz év óta szünetel. A nevelés alapjául

³² Archives nationales, fo 173,001. Lásd Duruy Albert: *L'Instruction publique et la Révolution* (A közoktatás és a forradalom) című munkáját. 178. l. s kk.

ismét a vallást kell választani. A gyermekek legveszedelmesebb tétlenségben s haszontalan csavargással töltik idejüket. Isten fogalmának híján az igazságos és igazságtalan közötti különbséget sem ismerik: innét a durva és barbár erkölcsök, innét a nép elvadulása.”³³ „A közoktatás tíz év óta szünetel!” Íme, mit eredményezett a francia forradalom mindjárt az első korszakban. Vajon ezt is számba veszik-e, midőn a százados évfordulót ünneplik? De térjünk vissza kiindulási pontunkhoz. A húsz év óta folytatott kutatások után, melyek a legbecsesebb okmányokat hozzák napfényre, most már csakis a tudatlanok vagy lelkiismeretlen ámítók állíthatják, hogy a közoktatás Franciaországban 1789 előtt el volt hanyagolva.³⁴ Az elemi oktatásra – Condorcet szerint – évenként 20 milliónál több livres fordítottak, oly összeg, melynél nagyobbat ugyane célra ma is alig szánunk;³⁵ a középoktatást illetőleg volt 562 kollégium 72,747 tanulóval, kik közül körülbelül 40,000 részben vagy egészen ingyen oktatásban részesült;³⁶ a fensőbb oktatásra és szakképzésre a „Collège de France”-on és az ország 21 egyetemén kívül volt 50 akadémia és 72 szakiskola a rajz, vízmérés, számtan, hadászat, tengerészet, lövészet, bányászat, hidépítészet stb. tanítására: íme ilyen volt Franciaországban a közoktatás állapota – pedig ez még nagyon is vázlatos ismertetés – a forradalom kitörése idejében.³⁷ Teljes joggal mondhatta tehát Guizot 1835. évi március 15-én a képviselők kamarájában: „1789 előtt nagy és élénk volt a vetélkedés, melyet a magánintézetek, a társulatok, a tudományos, irodalmi és vallásos egyesületek, a közoktatás terén Franciaországban kifejtettek. Emez élénk vetélkedésnek igen üdvös hatása volt s nagy részben ennek lehet köszönni ama korszak nevelési rendszerének jótéteményeit, nemkülönben amaz életképességet, melyet e rendszerrel a különböző korszakokban találunk.”

Azt akarjuk-e ezzel mondani, hogy e rendszer minden tekintetben tökéletes volt és semmi javításra vagy reformra nem szorult? vagy pedig, hogy az akkori elemi iskolákban, kollégiumokban és egyetemeken annyit tanítottak, mint a maiakban? Bizonytalán nem. Nagyon különös is volna, ha a számtan, a természettudományok, a fizika, a vegytan kétségtelen fejlődése mellett még mindig ott volnánk, ahol száz év előtt. Anélkül, hogy eme szavaknak, melyeket Coffinhal Lavoisierhez intézett: „Hagyd el, a köztársaságnak nincsen szüksége vegyészetre” kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítanánk, egyszerűen csak azt állítjuk, hogy a francia forradalomnak eme haladásban s ennek következményeiben semmi érdeme sincsen. Műegyetemeket, katonai iskolákat, képzőművészeti akadémiákat és ipariskolákat Európa többi országai is alapítottak s egyik-másik kétségkívül többet is, mint a mai Franciaország; de sőt az elemi oktatás fejlesztésére nézve oly országoktól kellett példát vennünk, melyek a francia forradalom elveinek leginkább ellenszegültek, milyenek: Porosz- és Szászország.

A mondottakból egy tényt s tanulságot kell levonnunk, s magunknak, mivel a szóban levő kérdés lényegét magában foglalja, különösen megjegyeznünk, s ez az, hogy Franciaországgal a közoktatásra nézve 1789 előtt egy ország sem mérkőzhetett, ellenben ma e tekintetben egy európai nagy állam fölött sem áll.

Mi az mégis, amit a közoktatás terén kizárólag a francia forradalomnak kell tulajdonítani? Egy határozottan hamis eszme: a tanító államnak, az egyetemi egyedáruság- és öszpontosításnak fogalma.

³³ *Exposé des motifs du Concordat devant le Corps législatif.*

³⁴ Boulay, Taranne, Vallet, de Viriville, Jourdain Károly, Brunetier, de Beaurepaire, de Charmasse, de Barthélemy, de Resbec, Fayet, Babeau, Duruy Albert stb. stb. nagyfontosságú és lelkiismeretes munkálatai.

³⁵ Azt, hogy e költséget nem az állam viselte, hanem magán alapítványokból, az Egyház és a kongregációk vagyonából került ki, csak nem fogják hibául felróni.

³⁶ Villemain jelentése 1843-ban a középiskolai oktatásról.

³⁷ Villemain ugyanott.

Az állam mint tanító! Ha csak végzetszerűleg nem vagyunk a legborzasztóbb és a legképtelenebb zsarnokságra kárhoztatva, reményilem, hogy száz év múlva már nem is fogják érteni, mint vehetett erőt e tévely egy nemzet szellemén. Legalább is hússzor megmondottam már kortársaimnak anélkül, hogy megcáfoltak volna és ezentúl is mindig fogom ismételni, hogy a nevelés, mondhattak légyen Condorcet, Lakanal és mások akármit, az állam fogalmához nem tartozik; az állam nem tanításra, hanem kormányzásra rendelt hatalom. Nyújthatják az állam fogalmát, amennyire csak tetszik, szoríthatják belőle a legkülönbélebb hatalmakat: a törvényhozás, a végrehajtás, az igazságszolgáltatás hatalmát, de a nevelési hivatást sohasem fogják belőle kihozhatni. Az ellen, hogy az állam a közoktatásra felügyeljen s e tekintetben buzdítólag s pártfogólag hasson, semmi kifogás; de hogy akkor, midőn – mint nyíltan hirdeti – sem vallási, sem bölcsészeti, sem történelmi, sem más tekintetben megállapított állami tana nincsen, az ország egész ifjúságát mégis tanítani s egy kaptafára akarja nevelni, ez a legnagyobb képtelenség.

A francia forradalom nevelési rendszerében rejlő eme képtelenségnek szükségszerű következménye a tanügyi monopólium és centralizáció. Ezen megrögzött eszme ellen, melyet Napoleon is magáévá tett, már a tudomány nevében is tiltakozunk; a tudományt a szabadság élteti, de nem az egyöntetűség; a tudomány, ha csak e tekintetben a külföld mögött maradni nem akarunk, megköveteli, hogy programját és rendszereit a bürokrácia békóba ne verje. 1870-iki baleseményeink után úgy látszott, mintha egy hatalmas reakció örökre megszabadítani készült volna bennünket ama hamis rendszertől, mely tanügyünkre nyolcvan esztendő óta nehezdedt. E pillanatban a jó érzék és a józan ész villámai végigcikáztak egész Franciaországon. Halljuk csak miként vélekedtek 1871. március 6-ikán a tudományos akadémiában a tanügyi centralizációra, ezen tisztán forradalmi eszmére vonatkozólag:

„A tudomány nagy és borzalmas szerepet játszott a baleseményekben, melyeket csak imént átszenvedtünk. Ampère találmányai, katonai nagyembereink művei kegyetlenül fölhasználtattak ellenünk. A német egyetemek szabadabb szervezete igen jó szolgálatot tett az országunk ellen irányult gyűlöletnek. Sokan mondják s igazuk is van, hogy leveretésünket a tudomány okozta. Szerencsétlenségünk forrása ama tanügyi rendszerben rejlik, mely nyolcvan év óta reánk nehezedik, ama rendszerben, mely a tudomány embereit a politika és a közigazgatás embereinek alárendeli, ama rendszerben, mely szerint a tudomány ügyei, ennek terjesztése, tanítása s alkalmazása oly testületekre és hivatalnokokra van bízva, akik erre hivatással nem bírnak s akik ennek folytán a haladást sem szeretik.”³⁸

S mit mondott egy későbbi ülésen a francia forradalom által életbe léptetett eme rendszerről Dumas, a nagy vegyész, akinek tekintélye az ilyen ügyekben kiváltképpen mérvadó? Miután előrebocsátotta, hogy „első forradalmunk előtt a francia egyetemek függetlenek voltak, mint a külföld mai egyetemei,” azután így folytatja: a rendszer, mely minálunk a felsőbb oktatás és nevelés terén hatvan év óta el van fogadva, a hanyatlás és gyöngülés állandó okát képezi; a bajon mennél hamarább és mennél hatásosabban kellene segíteni.” És ugyan miért? „Mivel nem jó – így folytatja –, hogy a felsőbb oktatás összes intézményei ugyanazon tantervet kövessék s egy és ugyanazon kormányzat alatt álljanak s nem jó, hogy mindezen intézmények egy és ugyanazon közös központból kapják úgy a szellemi irányt, mint az anyagi segédeszközöket. Svájc-, Svéd-, Német-, Angolország s az Egyesült Államok egyetemei eredetükre s irányukra nézve mily különbözők s önállóságuk és függetlenségük mellett oly szépen virágoznak s a figyelmes szemlélőnek oly érdekes látványt nyújtanak.” A forradalmi nevelés rendszerét kárhoztató jeles tudós végül azt mondja: „Adjuk vissza az állam felügyelete s ha szükséges támogatása mellett a mi egyetemeinknek ama függetlenséget, amelyet első forradalmunk előtt élveztek. E korszak nagy emberei mind

³⁸ Sainte-Claire Deville Henrik: *De l'intervention de l'Académie dans les questions générales de l'organisation scientifique.* (Az akadémia befolyásáról a tudományos szervezet általános kérdéseire.)

megannyi dicső tanúk, akik a történelem előtt bizonytságot tesznek arról, hogy a szabad oktatás őseink korában a tudományok virágzását és a fegyelmet biztosította.”³⁹

Ezen határozott és szép beszéd nem hangzott el minden hatás nélkül. Még ma is hivatkoznak rá, midőn hangoztatják, hogy az egyetemeknek és szakiskoláknak önrendelkezési jogot s bizonyos autonómiát kell adni.

Egyáltalán a szabad oktatásnak sikerült részt ütnie a száz év előtt behozott tanügyi monopóliumon és központosításon. Mi csak örülni tudunk a helyes nevelési elvek érvényre jutásán. De ki kell emelnünk, hogy ezen reakcionális mozgalom az 1789-iki eszméssel homlokegyenest ellenkezik. A közoktatás terén úgy, mint minden más téren minden lépés, melyet a haladás útján előre teszünk, új és új diadal a francia forradalom tévelyei fölött.

³⁹ A tudományos akadémia 1881. évi március 13-iki (hétfőn tartott) ülésének jegyzőkönyvében.

XI. A francia forradalom és a militarizmus

Korunk legnagyobb és legégetőbb sebe a militarizmus, vagyis ama valóban természetellenes rendszer, melynél fogva az ország ép fiatalságát kevés kivétellel évről évre kaszányákba, a vallástalanság és pajzanság eme tanyáiba zárva a családi élet köréből azon korban, midőn a családi élet jó példáira s az abból merített tanulságokra legnagyobb szüksége volna s családjának legnagyobb szolgálatára lehetne, kiszakítják, s tekintet nélkül a nemzet nagyobb érdekeire, a földművelés-, ipar-, és kereskedelemre, a munkától elvonják, évek során át nötlenségre kárhoztatják s természetadta emberi jogaitól megfosztják.

Ha az emberi nem tökéletesbülésének hívei az ilyen látványban gyönyörködni tudnak, ez az ő dolguk, s ezen élvezetükben nem háborgatjuk; de mi a magunk részéről úgy találjuk, hogy ezen abnormis és természetellenes állapot az európai polgárisodás hátramaradását jelenti.

Az országnak elkerülhetlen szüksége van a katonai védelemre; ez kétségtelen. De hát a polgárisodás éppen abban állott, hogy a nemzetek az óriási nagy terhektől mindinkább megszabadultak s a katonai létszám csökkenésével a különféle mesterséget és ipart űző polgárok száma növekedett. Mennél inkább távolodott az emberiség a barbárok, a hunok és vandálok betörésének korszakától, melyben minden ember katona is volt egyszermind, annál inkább csökkent a fegyveres csapatok száma. A katonai szolgálatot az ország lakosságának igen csekély része végezte, s legnagyobb része ment volt ezen valamennyi közt legnehezebb tehertől. A haza védelmére lehetőleg kevés katonát alkalmazni, s ez által a társadalom mennél több osztályának sorsán enyhíteni; a hadsereget önkéntes csapatokból összeállítani, nem pedig minden emberre kiterjeszteni a katonai szolgálatot, ez volt a cél, amelyet az európai polgárisodás mindenütt elérni akart s többnyire el is ért. Meglepő, mily csekély volt a katonák száma a tizenhetedik és a tizennyolcadik század háborúiban. Fontenoy mellett, a régi monarchia egyik legnagyobb csatájában a franciák részéről alig negyvenezer katona vett részt.⁴⁰ Ily viszonyok között nem kellett aggódni, hogy a nép megfogyatkozik s a munka, az ipar, a művészetek visszamaradnak. 1789 előtt nincs általános felkelés és fegyverkezés; a militarizmus nem létezik.

A militarizmus a forradalom és a császárság háborúinak természetes gyümölcse és egyenes következménye. Ez vita tárgyát sem képezheti. „A francia forradalommal kezdődik, mondja teljes joggal a *la Nation armée* szerzője, a katonai rendszer mai korszaka s ezen korszak mindaddig fog tartani, amíg csak az új társadalmi átalakulások a katonai és politikai életet új alapra nem fektetik... Az általános katonakötelezettség által gondoskodva van róla, hogy szükség esetén az emberi étellel valóságos pazarlást lehessen művelni.”⁴¹

Általános katonakötelezettség az emberi élet pazarlására: mily különös haladás ez az európai polgárisodás útján! De hát csakugyan szükség volt arra, hogy az emberiség számára ily új ostort fonjanak? Igen, ha a forradalmi propaganda háborúit akarták megindítani; de nem lett volna rá szükség, ha az 1789-iki mozgalom az okos és hasznos reform korlátai közt marad. A múlt század végén egyetlen hatalom sem mérkőzhetett Franciaországgal, melynek védő és támadó erejét a szövetségek és szerződések oly mérvben növelték, mint soha máskor. Hadseregével, mely béke idején 230,000 s háború idején 295,000 emberből állott bármilyen támadásnak ellenállhatott. De sőt e létszámot is lehetett volna, az általános katonakötelezettség barbár és káros rendszere nélkül, emelni.⁴² Az amerikai háború új

⁴⁰ Pajol gróf: *Les guerres sous Louis XV.* (A háborúk XV. Lajos alatt) III. k. 390. l.

⁴¹ Van der Goltz: *La nation armée* 13. l.

⁴² *État militaire de la France pour l'année 1789.* (Franciaország katonai állapota 1789-ben.) A hadi költség ugyanezen évben 96,883,645 livresre rúgott.

erkölcsi erőt öntött a katonaságba; az Egyesült Államok függetlenek lettek; Angolország megtanulta ösmerni erőnket; a hétéves háború által okozott sebek be voltak hegedve. Ségur Fülöp, ki mint az akkori viszonyok szemtanúja a helyzet előnyeit a nélkül, hogy túlbecsülte volna, kellőleg méltatni tudta, emlékirataiban ezeket mondja: „Franciaországot sikerrel egy hatalom sem támadhatta meg, még ha az európai összes hatalmak szövetkeztek volna is össze a Bourbon-ház ellen: 24–25 millió lakos;⁴³ határul két tenger; nagyszerű s minden tekintetben jól felszerelt s ellátott kikötők; az ország minden részében hatalmas s jól megerősített nagyszámú erődök; sok alsóbb rendű katonai pont; jól fegyelmezett s jól ellátott nagy hadsereg, melynek ereje s vitézsége általánosan el volt ismerve; a Bourbon-ház uralkodó ágainak családi összeköttetései, melyek az összes déli határvonalakat biztosították, – mindezen körülmények a francia kormánynak teljes biztonságot nyújtottak.”⁴⁴

A helyzetnek természetesen legott meg kellett változnia s a katonai rendszernek átalakulnia, mihelyt a forradalmi párt az összes szövetségek és szerződések felbontásával egész Európát maga ellen kihívta s elkezdte hirdetni és terjeszteni királyokat és népeket veszélyeztető tanait. Nem szeretem konstatálni eme kihívó föllépést, mely a militarizmust s ennek borzasztó pusztításait szükségszerűleg maga után vonta; ámde a történelemnek csakis az igazság és igazságosság elvei által kell vezéreltetnie.

Egy oly országgyűléssel szemben, mely képes volt XVI. Lajost, mint egy közönséges tisztviselőt királyi méltóságától felfüggeszteni,⁴⁵ a szembeszökő igazság megtagadása nélkül nem lehet állítani, hogy Ausztria és Poroszország e merénylet valódi horderejére nézve tévedtek, midőn hat hétre rá Pilnitzben⁴⁶ kijelentették, hogy „Franciaország királyának helyzete az uralkodó fejedelmek közös ügye.” De ha valaki mégis azt vitatná, hogy XVI. Lajos megölése tisztán nemzeti belügy, mely a többi nemzeteket éppen nem érdekli, hát mit mondjunk a nemzeti gyűlésnek 1791. évi november 19-én kibocsátott következő rendeletéről:

„A nemzeti gyűlés kijelenti, hogy mindazon népeknek, amelyek szabadságukat visszaszerezni akarják, testvéri segílyt fog nyújtani s a végrehajtó hatalmat ezennel utasítja: hagyja meg a francia seregek tábornokainak, hogy ama polgárokat, akik a szabadság ügyéért bántalmakat szenvedtek vagy ezentúl szenvedni fognak, pártfogásuk alá vegyék.”

„A nemzeti gyűlés a francia seregek tábornokainak meghagyja, hogy ezen rendeletet kinyomassák s mindenütt, ahová csak fegyvereikkel eljuthatnak, kihirdessék.”⁴⁷

Íme ez már ugyancsak nagy izgatás a fennálló hatalmak elleni általános lázadásra. A francia forradalom a királyok és a népek bírāja akar lenni; s az egész földkerekség sérelmeinek s panaszainak orvoslójául tolja föl magát. Kell-e csodálkoznunk, hogy ezen kihívásra egész Európa új és új koalíciókkal válaszolt? Ezen pillanatban kezdődik az élet-halál harc s a fegyverszünetek alatt a csaknem éppen olyan véstetjes fegyveres béke. Az eddigi anyagi eszközök nem elégségesek: a katonák toborzásának ideje elmúlt, tömeges fölkelés-, általános fegyverkezésre van szükség, ha mindjárt a nemzet egész ereje is

⁴³ Poroszországnak 6 s Ausztriának 20 millió lakosa volt.

⁴⁴ Duruy Albert: *L'Armée royale en 1789*. (A királyi hadsereg 1789-ben) 25. l.

⁴⁵ 1791. június 25-iki ülésen.

⁴⁶ 1791. aug. 7.

⁴⁷ Így beszéltek a korszak képviselői. Ebből már csak meg lehet érteni, hogy az ilyen forradalmi propaganda szükségképpen maga ellen zúdította az európai koalíciókat.

„Oh, vajha igaz volna, hogy a népek fölbredésének pillanata elérkezett; vajha igaz volna, hogy fegyvereink győzelmének s a forradalmi forrongásnak legelső eredménye az *összes trónok összeomlása* lesz; vajha igaz volna, hogy a köztársasági erények végre meg fogják bosszulni a világot a koronások összes bűneiért; hogy minden ország szabad lesz s a természet által kijelölt körülményei- és viszonyainak megfelelő kormányt alakíthat; hogy az egyes nemzeti gyűlések bizonyos számú rendkívüli követet választva, ezeket az általános világggyűlésbe küldik, amely szüntelen felügyel az emberi jogok épségben tartására, a kereskedelem szabadságára s az emberi nem békéjére!” (*Milhaud cantali követ beszéde, melyet 1792. évi november hóban a Jakobinusokhoz intézett.*)

kimerítették. Ezentúl minden francia katonaköteles, s hosszú ideig minden polgár az állam hatalma alatt áll. Az egyéni szabadság emez uralmának szervezésére hozzák az 1793. febr. 24. és aug. 23-iki törvényeket, melyeket a VI. év *fructidor*⁴⁸ hónapjának 19-én alkotott törvény követett. A társadalom anyagi és erkölcsi fejlődéséhez szükséges erő ily mérvű elvesztegetésének láttára, hiába iparkodnak az 1818. évi március 10-iki és 1832. április 14-iki⁴⁹ törvények által az önkéntes katonáskodás elvét visszaállítani; mindezen kísérletek meghiúsulnak: a francia forradalom a militarizmust a nemzet életével összeforrasztotta, melytől csak akkor szabadul meg, ha az ország már teljesen kimerült.

Megengedjük, hogy a forradalmi korszak hadivállalatai óriásiak voltak, ami nyilván a francia népnek 1789 előtti nagy ereje s életképessége mellett bizonyít; mi sem vagyunk érzéketlenek ama huszonöt éves nagyszerű drámának szemléleténél, mely hazánk katonai dicsőségének történetét oly sok új lappal megtoldotta: de a véres hekatombák szemlélete közben nem szabad megfélemlenünk a szerencsétlenségekről, amelyeket eme vérengzés eredményezett. Midőn a francia forradalom az általános fegyverkezésre jelt adott, ez által természetesen a többi népeket is ugyanezen rendszer életbeléptetésére kényszerítette. Ezóta a mennyiség játssza a főszerepet; a siker csakis a számtól függ. Azon ország, melynek katonai létszáma nagyobb, előbb-utóbb meg fogja semmisíteni azt, melyé kisebb. Így volt ez 1815- és 1871-ben. E játékban minden a népesség szaporodásától függ. Ma még csak harcolhatunk; de mi lesz velünk, ha semmit sem növekedő létszámunk mellett 120 millió oroszral és 80 millió némettel fogunk szemben állani? Nem szándékozunk elősorolni ennek szomorú következményeit; s csak azt az egy szembeszökő igazságot emeljük ki, hogy a militarizmus, melynek a francia forradalom adott létet, éppen a mi hazánk ellen fordul, melynek jövőjét a legnagyobb veszedelemmel fenyegeti.

⁴⁸ Fructidor hónap a fél augusztust és fél szeptembert foglalta magában.

⁴⁹ Az 1818-iki törvény 1. cikkelye: „A hadsereg önkéntesek toborzása és – ha ez nem volna elegendő – behívás útján egészítették ki.” – Az 1832. évi törv. 1. cikk.: „A hadsereg behívás és önkéntesek toborzása által egészítették ki.”

XII. A francia forradalom és Franciaország jövője

A valódi hazafiság nem abban áll, hogy a bajt magasztaló szólammokkal eltakarjuk, hanem abban, hogy a megismert igazságot, nem törődve azzal, vajon beszédünk tetszik-e vagy sem, az ország színe előtt nyíltan kimondjuk. Ezen elv által vezéreltetve nem habozunk az eddigiekből kifolyólag kijelenteni, hogy Franciaország 1789-ben letért történelmi és hagyományos útvjáról s jöllehet időközönként régi nagysága- és dicsőségének elvei- és intézményeihez vissza-visszatér, az elhagyott útra egészen és véglegesen rálépni nem tudott. Innét magyarázható meg a folytonos ingadozás a legellentétesebb kormányformák közt, kezdve a zsarnokságtól egészen a fejetlenségig. Semmi sem tartós és nem is lehet, mert a tapasztalás és a hagyomány által megállapított rendszer hiányában minden a véletlen esélyeinek van kitéve. Miután a politikai életben felszínre kerülő egyes nemzedékek akaratánál, vagy jobban mondva, szeszélyénél régibb és fensőbb nemzeti jogot ma – legalább általában – el nem ismernek, az állhatatlanság immár szabállyá lett. Ez az oka annak, hogy időközönként egyik forradalom a másikat követi; s minden forradalom új erővesztéssel jár, mert az egyenetlenség régi okaihoz mindig újak járulnak. Nincs nép, akármily erős legyen is természete és szervezete, amely a folyton megújuló válságokat különösen oly esetben, midőn azok megszűnésére alig van kilátás, sokáig kibírhatná.

Igen, e válságok megszűnésére alig van kilátás s éppen ezen szempontból tartom én az ország állapotát, amelybe a francia forradalom sodorta, aggasztónak. Fájdalommal kell konstatálnom, hogy a pártok ma szerfölkött meg vannak oszolva annál is inkább, mert nem csak érdekek- vagy személyekről, hanem tanok- és elvekről van szó. A negyven királyt számláló dinasztia örököse a nyolc század által elfogadott és szentesített nemzeti jog alapján kéri a francia néptől az évszázados szerződés megújítását. Más oldalról legújabban egy nagy tehetségű ember tünt fel s vert mély gyökereket Franciaország történetében; s önmegtagadás nélkül, melyre azonban a pártok igen ritkán képesek, vajmi nehéz lesz nagy nevének, szolgálatait s velünk közös szerencsétlenségeit onnét kitöröltni. S végre van egy párt, mely ha számra nézve nem is igen nagy, de mód nélkül erőszakos s a nemzeti gyűlés felforgató s vallástalan elveit vallja. Hogy lehessen ily ellentétes nézeteket összhangzásba hozni? A népre akarnak hivatkozni, népszavazásról beszélnek, hogy ez összhangot létrehozzák s amaz ellentétes elveket összeegyeztessék. De nem előrelátható-e, hogy azok, akik ma ellenkező nézeteket vallottak, holnap ismét meg fognak oszolni? A komoly megfigyelő szemében a fölületes és múló szavazás még nem elégséges arra, hogy az örökösödési jogot megszüntesse, hogy a Napoleon név alatt jövöben támasztható jogigényt szétszathassa, s hogy a köztársasági párt törekvéseit megsemmisíthesse. Mindez merő csalódás volna. A francia forradalom sokkal tartósabb és mélyebb egyenetlenségeket támasztott közöttünk; Franciaországot oly táborokra osztotta szét, amelyek egymással szemben teljesen engesztelhetetlenek. Íme ezért mondom én, hogy ez nemzeti történetünk legszomorúbb és leggyászosabb eseménye.

Vannak ugyan a nemzetek életében pillanatok, amidőn nem éppen nehéz a hosszas egyenetlenségek által megzavart egyetértést visszaállítani; ámde ezeket jól kell tudni fölhasználni, mivel a kedvező alkalmak nagyon gyorsan elmúlnak. Az 1870-iki borzasztó szerencsétlenségek csapásai alatt összeroskadt és megcsonkított Franciaország föl tudta fogni a helyzet veszedelmes voltát; a forradalomnak szemmel látható eredménye borzasztó tanulsággal szolgált s a francia nemzetet sok tekintetben kiábrándította. Semmi sem maradt fönn abból, amit az ország igaz hagyományai helyébe kigondoltak és állítottak. Az ország felbomlásának láttára egy komoly ember sem gondolhatott a Sedánál összeroskadt kormányrendszer visszaállítására. A józan elvek utáni óhaj oly általános volt, hogy még a

liberalizmusnak leginkább hódoló folyóirat, a *Revue des Deux-Mondes* is azt írhatta, hogy a francia forradalom ígéreteiből egyet sem tartott meg, s a szabadsághoz éppen olyan hűtlen lett, mint többi nagy elveihez. Ez volt a kedvező pillanat arra, hogy Franciaország a forradalommal szakítson s az 1789-iki reformok útjára lépjen. Egy fejedelem állt a küszöbön, akit már születése és méltósága is a visszaállítás, – a restauráció – munkájának megkezdésére kijelölt; egy fejedelem, aki nagy tehetségekkel megáldva, ezenfelül korának legbecsületesebb embere, a politikai lojalitás és tisztesség valódi mintaképe volt; egy fejedelem, akit a tanulmányok és a megpróbáltatások megérleltek, s akinek, mivel minden párton fölül állott, sem ellenigényektől nem kellett tartania, sem kényszereszközökhöz folyamodnia; egy fejedelem, aki korunk legfontosabb társadalmi kérdéseit alaposan ismerte s országának szükségleteit és érdekeit szíven hordva ezek fölött szüntelen elmélkedett s aki egy szóval, erényeinél és tehetségénél fogva kiválólag képesítve volt arra, hogy a pártokat kiengesztelve, Franciaország egységét és összetartását örök időkre biztosítsa. A történelem alig lesz képes megmagyarázni, hogy sajnálatra méltó érzékenykedések miatt s mivel nem akarták megengedni, hogy Chambord gróf a zászlókérdést trónralépése után oldja meg, Franciaország sorsát és jólétét jelentéktelen szómagyarázatokkal s az ezekből támadt félreértésekkel eljátszották. Bármint legyen is a dolog, Franciaországban ma oly pártviszály uralkodik, aminőt eddig soha sem tapasztaltunk, oly igények támasztanak, amelyek az imént vázolt pillanatban föl nem merülhettek; hová fog vezetni e nagyravágyó igények s ellentétes tanok és elvek összeütközése, senki sem sejtí, senki sem gyanítja.

Ezen szomorú helyzetben, melyet a forradalomnak köszönhetünk, önkénytelenül is eszünkbe tolul a legújabb kor történetének két ténye, mely a nemzetek bukásának és emelkedésének föltételeit a lehető legjobb világításba helyezi.

A múlt század végén Európa keletén volt egy nagylelkű lovagias nemzet. Isten megáldotta mindazon tulajdonságokkal, amelyek a népet nagyvá teszik. Értelmiség és bátorság egyesült benne oly hitbuzgósággal, amely semmi áldozattól sem riad vissza. Mint a kereszténység fegyveres apostola, e hősi nép az Evangélium világosságát hordta szét s az igazságért folytatott hosszú keresztes hadjáratában a keleti barbársággal szemben nem egyszer megtörhetlen ellenállást fejtett ki. Szóval a kereszténység előőrse volt, melyet a veszély pillanatában fegyverével megoltalmazott. A Lászlók és Zsigmond-Ágostok uralkodása alatt az ember kérde: mi lesz még ebből a nemzetből, amely ily erőt rejt magában? Ámde ez életerőt egy belső baj emésztette: a fegyelmetlenség és pártoskodás. A helyett, hogy nemzeti alkotmányához s ősi nagy intézményeihez, melyek erejét képezték s egységét biztosították, ragaszkodott volna, éppen ellenkezőleg mindinkább azon volt, hogy ősi alkotmányát meggyöngítse és aláássa; a helyett, hogy hatalmát a természet és a saját története által kijelölt alapokon tovább fejlesztette volna, e hatalmat a trónarulás által kockára vetette. Erejét, melyet már akkor is meddő trónviszályokban elfecsérelt s hogy úgy mondjam, önmaga ellen fordított, az egyesült ellenség támadásaival szemben többé össze nem szedhette. Hiába támadtak kebelében a hősök, akik Szobieszktyól kezdve Kosciuszkoig, a hanyatló hazát megmenteni és fenntartani iparkodtak; nincs hősiesség, amely megakadályozhatná azt, amit az Evangélium e szavakban jósol: „Minden magában meghasonlott ország elpusztul.” A többi tudva van. Kilenc dicsőségteljes század után Lengyelország elbukott s bukását inkább saját hibái, mint a zsákmányra leső győzők csapásai okozták.

Lássuk a másik példát, a nemzeti emelkedés példáját.

A jénai ütközet után úgy látszott, mintha Poroszország meg lett volna semmisítve. A tilsiti béke következtében az Elbán átszorítva, területének és lakosságának felét elveszítve, hadsereg, várak és egyéb védelmi eszközök nélkül úgy tűnt fel, mintha nagyhatalmi rangját örökre elvesztette volna; még a brandenburgi örgrófságot, fejedelmeinek bölcsőjét sem sikerült megmentenie. Nagy Frigyes műve örökre oda veszett, gondolta mindenki.

Poroszország azonban ennek dacára megmutatta, mire képes egy nemzet, ha azon elvekhez és intézményekhez, melyeknek létét és nagyságát köszönte, mindvégig híven ragaszkodik. Az országot érő csapásokkal szemben minden vita és egyenetlenség megszűnik, s csakis a hazafiság szavát lehet hallani. Az egész nemzet osztály- és pártkülönbség nélkül szorosán fejedelme köré sorakozik; a bár megérdemelt szerencsétlenség csak növeli a ragaszkodást. A király 1807. évi aug. 10-én ezt monda a hallei egyetem tanárainak: „Azt, amit az ország anyagi erejéből veszített, szellemi és erkölcsi erőben vissza kell nyernie.” Szavát meghallgatták, s megindult a nagy szellemi mozgalom, milyen a történelemben csak ritkán látható; e szellemi mozgalom pedig a nemzeti restauráció előjátéka volt. E nagy munkára termelt emberekben nem volt hiány; ilyen emberek ugyanis, a Gondviselés törvénye szerint, csak ott nem akadnak, ahol az áldozatkészség és a jó elvek mind kivesztek. Mialatt Stein hatalmas eszével az államot újjáalakította és Scharnhorst a hadsereget újjászervezte, Humboldt Vilmos reformálta a közoktatást, Eichorn pedig a vámegységben a politikai egység magvát hintette el, melyet a kitartás és tevékenység fél század múlva csakugyan kifejlesztett. Mindenki vitt egy követ az újra emelendő nemzeti nagyság épületéhez; s a tehetségek és akaratok eme közös munkája alatt a haza érdekében a pártszellem elnémult. Bármily különbözők voltak is különben a vélemények, mégis mindenki a történelmi és hagyományos tekintélyben látta a fenntartó erőt; ezen tekintély körül csoportosult a nemzet s ettől várta felemeltetését s gyarapodását, mint az erdei tölgy, mely csak azért nő oly magasra, mert évszázados gyökereivel mélyen a földbe kapaszkodik s melyen éppen ezért sem szél, sem zivatar nem bír erőt venni. E két út közül, melyiket fogja hazánk választani? azt csak a jövő fogja megmutatni.

Végszó

Nagyon könnyű dolog volna csak a bajt jelezni, de az orvosszert meg nem jelölni. Az olyan kritikusok, akik egyebet sem tesznek, csak a dolgok rossz oldalait keresik és szidják, nemcsak semmi eredményre nem jutnak, hanem még ama gyanút is fölébresztik maguk ellen, hogy az ellenségeskedés és rágalmozás szelleme által vezéreltetnek. Nem ilyen a jelen könyvnek célja. A mi következtetéseink egyébként önként folynak az előzményekből. Az 1789-iki mozgalom centenáriuma alkalmából szemügyre vettük a francia forradalmat összes nyilvánulásaiban s legközvetlenebb eredményeiben, s ily módon rámutattunk az örvényre, amelybe az országot tereli; ily viszonyok között, midőn a közhatalomtól kezdve le a legszerényebb polgár sorsáig minden ma már talán tizenötödször vagy huszadszor is veszedelemben forog, nyugodtan várjuk a választ, amelyet e könyvünkre adhatnak. Befejezésül szükségesnek tartjuk még vizsgálatunk eredményét röviden összefoglalni, hogy a tárgyalt kérdéseknek egyedül helyes, igaz és hatásos megoldását tiszta világításba helyezzük. E megoldást a következő két tételbe foglalhatjuk össze: a forradalommal határozottan szakítani s az 1789-iki reformmozgalmat okosan s teljes eréllyel érvényre juttatni.

De hát, azt fogják mondani, ön a régi kormányrendszert, az ország három rendjét s szóval mindazt, ami 1789 előtt létezett, akarja visszaállítani? A világért sem. A századokat csak úgy nem lehet föltámasztani, mint a halottakat. Az elmúlt száz esztendő jelentékenyen megváltoztatta a személyek és az ügyek állapotát, s örültnek kellene lennie annak, aki a beállott változásokat figyelembe venni nem akarná. A tényekkel mindig számolni kell, de az elveket föladni soha sem szabad.

I. – Legelőször is, ami a vallást illeti, ha csak azt nem akarják, hogy az istentagadás és az anyagelviség a francia társadalom teljes fölbomlását idézze elő, – és e tekintetben ugyancsak előre haladtak már, – okvetlenül szükséges, hogy a tíz parancsolat és az evangélium szabványai az államban, a családban, az iskolában újra érvényt nyerjenek és alkalmaztassanak; hogy a vallás a nyilvános, a családi és a magánélet összes nyilvánulásaiban és tetteiben azt a helyet, amely joggal megilleti, újból visszanyerje; – máskülönben Franciaország napjai meg vannak számlálva s csak az a rendeltetése, hogy az egész világnak elrettentő például szolgáljon, mint oly nép, amely küldetésének meg nem felelt, erkölcsi életének gyökereit önmaga elvágta s ennek következtében elbukott s a semmiség, a feledés örvényébe süllyedt. Ez ama pont, amelyre nézve a múlt század álbölcsei s mai utódjaik leginkább tévedtek és tévednek; s a jellemek fejlesztésére és az erkölcsök tisztaságára nézve egyaránt káros, vallástalan és istentelen propagandájuknak kell tulajdonítanunk, hogy ma oly tehetetlenség- és egyenetlenségre vagyunk kárhozottatva.

II. – A politikai téren, annyi meddő kísérlet és próbálgatás után, minden habozás és akadékoskodás nélkül vissza kell állítanunk a francia uralkodóházban megtestesült nemzeti monarchiát, melynek jogcímét nem egy múltó, a körülmények kényszerítő vagy a zavarok meglepő hatása által kierőszakolt szavazás, hanem a nemzedékeknek nyolc századon át állandósított beleegyezése és egyetértése állapította meg; a nemzeti monarchiát, mely a jövőben csak úgy fogja megtúrni az átalakulásokat és reformokat, miként a múltban megtúrte, midőn egymásután majd hűbéri, majd korlátlan, majd mérsékelt s végre alkotmányos monarchiává lett; a nemzeti monarchiát, mely már állandóságánál fogva is minden más kormányformánál alkalmasabb arra, hogy az országnak minden kívánható jogot és szabadságot adjon és biztosítson. Nem, a népnek természetét csak úgy nem lehet megváltoztatni, mint az egyes emberét. Nem, a nemzet testéből nem lehet kiszakítani egy lényeges szervet a nélkül, hogy ez által a nemzet élete ne veszélyeztessék. A nemzet erejének és életének fenntartására nézve mindenekelőtt szükséges, hogy ama központi intézmény,

mely neki létet adott, élte, kifejlesztette és naggyá növelte, mely vele valósággal összeforrott s mely a történelem viszontagságai között nagysága és egysége állandó és egyedüli biztosítékát képezte, a legnagyobb tisztelettel fenntartassék. A politikai élet ezen okvetlenül szükséges tényezője nélkül állandó és rendszeres kormányformát szervezni akarni, eredménytelen szárnypróbálgatás.

III. – A nemzeti monarchia visszaállítása – nézetünk szerint – magával hozza a tartományi élet fölélesztését is, mely nélkül minden reform hiábavaló. A francia forradalom főtévelyének egyike – miként már mondtuk – abban állott, hogy ama másodrendű történelmi központokat, melyek a tartományok neve alatt mindmegannyi rendszeresített szervezetet képeztek, eltörölte. A vámvonalaknak az ország határain belül való megszüntetése után is, miként ezt az 1789-iki megbízó levelek teljes joggal követelték, a tartományoknak fennmaradása a nemzeti egységet sem katonai sem politikai szempontból nem veszélyeztette volna. S mi volt ellenben a tartományok megszüntetésének eredménye? Az, hogy minden politikai mozgalom Párizsban összpontosult s hogy Franciaország sorsa teljesen a főváros kénye-kedvétől függ. Jöjjön egy szerencsés katona s kerítse kézre a hatalmat, vagy egy diadalmaskodó lázadás döntse meg a kormányt, egész Franciaország kénytelen meghódolni a győzőnek, bárki legyen is az, mivel az egykor hatalmas és jól szervezett tartományi gyűlések hiányában komoly ellenállást kifejteni képtelen. Ebben rejlik összes forradalmainknak oka; és ha e bajon nem segítenek, egyetlenegy kormány sem lesz tartós. De hát oly nehéz volna-e e téren a reform? Bizonyára nem, mert hisz a régi tartományokból valamit úgyis már visszaállítottak ú. m. a vidéki felsőbbíróságokat, az akadémiákat s legújabbban a katonai főparancsnokságokat. Adják még hozzá a folytonosan változó többségtől függő egyedüli parlament ellensúlyozására a tartományi rendeket, s az ország minden lehető meglepetés és felforgatás ellen biztosítva lesz. Ezen elkerülhetetlenül szükséges ellensúly nélkül, bármilyen legyen is különben a kormányforma, a forradalmak soha meg nem szűnnek.

IV. – A közoktatásra vonatkozólag az államnak meg kell elégednie az őt megillető szereppel, mely abban áll, hogy felügyeljen, buzdítson és támogasson, de nem abban, hogy önmaga tanítson és neveljen; ez utóbbira nem illetékes. Önálló, az államtól független, vidéki egyetemek, melyek a nélkül, hogy miniszteri rendeletek által szabályoztatnának, önmaguk intézik ügyeiket, megállapítják rendszerüket s tantervüket s melyek a szellemi és tudományos életet a tartományi központokba is beviszik, ahol az vagy nagyon kis mérvben létezik, vagy egészen hiányzik; oly valóban községi elemi iskolák, amelyekhez a tanítók megválasztására és az oktatás irányára nézve a községi előljáróság útján a családatyáknak is van beleszólásuk: íme ezek ama szabadságok, amelyeket a tudománynak érdeke és az ország vallási, szellemi és erkölcsi kultúrája megkíván.

V. – A polgári életben, ha Franciaország elnéptelenedésének, a földművelés, a kereskedelem és az ipar hanyatlásának elejét venni akarjuk, a francia forradalom egyenlőségi elvei által sugalmazott örökösödési törvényeket okvetlenül új vizsgálat alá kell vetnünk. A birtoknak minden egyes örökösödés alkalmával erőszakos felosztása nemcsak a szabad végrendelkezési jogot sérti, hanem oly közgazdasági hiba is egyszersmind, melynek következményei az ország anyagi jólétét veszélyeztetik.

VI. – A szociális élet terén, Turgot és a francia forradalom tanainak ellenére, a munkaszabadságon kívül ennek kiegészítése- és korrektívumául a teljes társulási szabadságot is múlhatlanul vissza kell állítani. Az ugyanazon mesterséget űző iparosoknak, a munkások- és munkaadóknak önkéntes és szabad egyesülése, minden egyedáruság és előjog kizárásával, az egyedüli hathatós és gyakorlati mód arra nézve, hogy a múlt század közgazdasági és szociális elméleteiben rejlő individualizmus- és szocializmusnak veszélyeit elkerüljük.

VII. – A francia forradalomból származó militarizmusra vonatkozólag mit sem ajánlhatok. E tekintetben a jelen viszonyok között semmiféle reform sem lehetséges.

Mindaddig, amíg Németország Elzász-Lotharingiát jogtalanul visszatartja, Európa az általános fegyverkezés csapásától meg nem szabadulhat. Csakis ezen nagy igazságtalanság jóvátevése után térhetünk ismét vissza a honvédelem igaz elveihez, csakis ekkor következhetik be az általános lefegyverzés, mely kétségkívül a népek legnagyobb javára s a keresztény polgárisodás legnagyobb dicsőségére fog szolgálni.

Nem mondtunk el mindent, de elmondottuk a lényegest.

Ön tehát – fogják mondani – az 1789-iki forradalmi áramlat ellenében nemde a reakciót ajánlja? A legkisebb habozás nélkül mondom ki az igent, mert Franciaországot valóban csakis egy mélyreható és hatalmas reakció mentheti meg és pedig: a józan ész reakciója az ábránd – utópia – ellen; a valóság reakciója a képzelődés és agyrémek ellen; a tapasztalás reakciója a siralmas csalódások egész láncolata ellen; az elvek reakciója az elvtelenség ellen; a nemzeti örökségi jog reakciója az erőszak bitorlásai ellen; a kereszténység reakciója az istentagadók és az anyagelviek ellen; az élni akaró nemzet reakciója mindazon gyöngítő és bénító okok ellen, melyek ma-holnap megölhetnék. Ha a jelen szerencsétlenségei és a jövő veszélyei ezen reakciót fölébreszthetnék, áldani kellene az Istent s köszönetet mondani az ezen fölébredést elősegítő embereknek. Én a fölszabadulásnak csak egy módját ismerem, s ez: szakítani a forradalmi elvekkel, s ingadozás nélkül és erős kézzel újra hozzálátni az 1789-iki reformmunkához. Midőn e módot a jelen pillanatban fennen hangoztatni és hirdetni eltökéltem, minden más tekintet félretéve csakis a vallás és hazám java lebegett előttem; mert szívem csak két érzelmet ismer: az Egyház és Franciaország iránti szeretetet.